



1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№79
(18964)

2017 чылдың
июль 6
четверг

Хүннүң үнери — 03:55
Ажары — 21:14
Хүн дурту — 17:19

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:



• Биче сайгарлыкчы
чорук
АЖЫЛДЫҢ
ҮНЕЗИ — ЧОНУНГА
ДУЗАЛЫ

3



• Сүзүглел
ООРУГНУҢ
БҮҮРЭЭ БАЖЫН
ДАГААНЫВЫС

4



Психологтун
пайылбыры
ТЫВА КИЖИНИҢ
АЖЫ-ЧАҢЫ,
МӨЗҮ-БҮДҮЖҮ
ТЫВЫЗЫК

5



"Шынның"
почтазындан

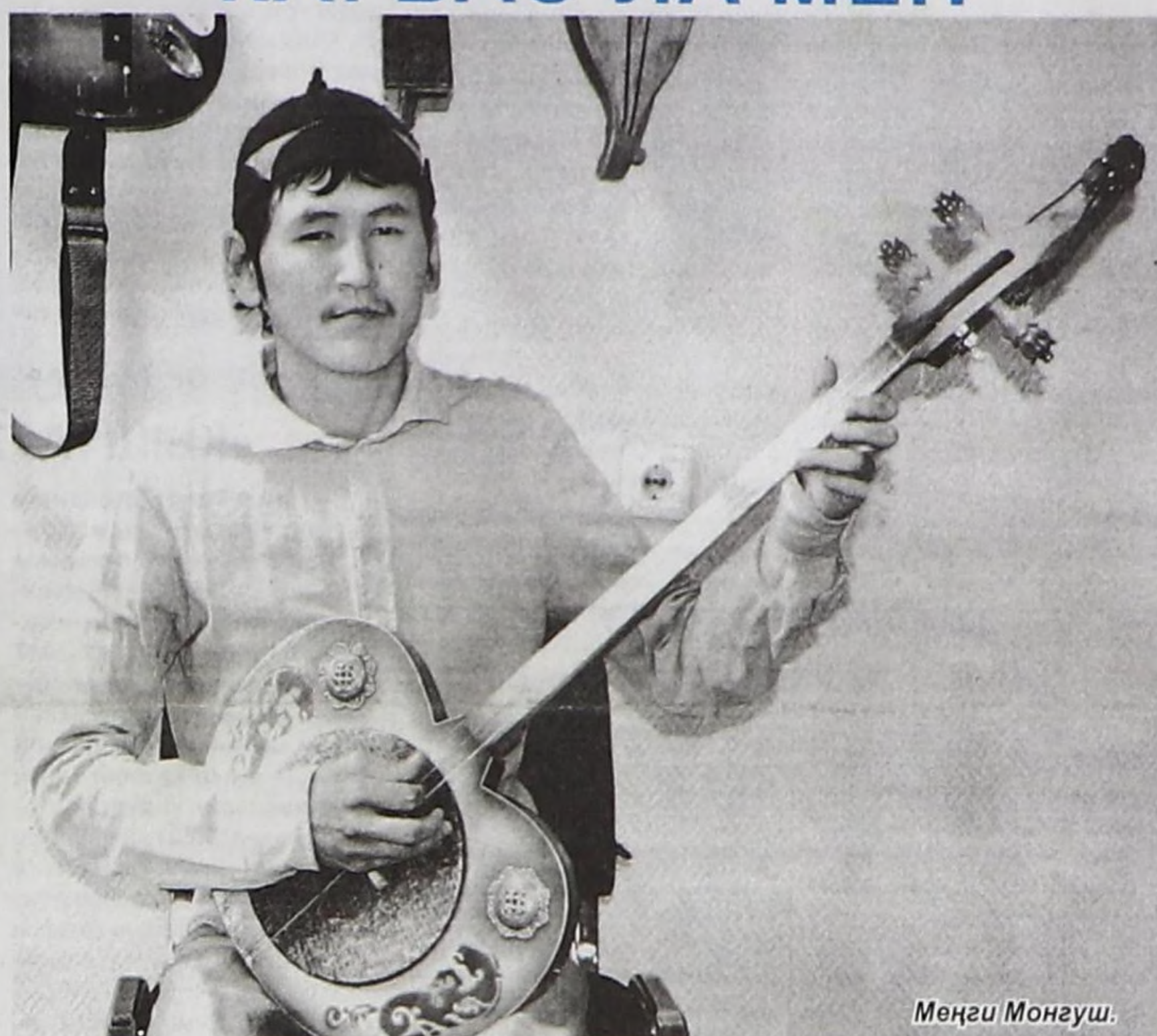
7

Тыва национал оркестр-
ниң эң-не аныяк хөгжүмчүзү,
салгал дамчаан салым-
чаяанныг хөөмейжи — Меңги
Монгушту номчукчуларга
таныштыраал.

Меңги Чөөн-Хемчик кожуун-
нун төвү Чадаана хоорайга
хөгжүмчү өг-бүлөгө төрүттүнген.
Ол кавайлыындан-на хөөмей-
сыгыт болгаш арыг бурун тыва
хөгжүм аялгазы дыңнап, ыры-
шоор аразына доругуп өзүп
келген. Ооң ачазы Орлан Мон-
гуш биле улуг акызы Кайгал-оол
Ховалыг алышкыларның кайы-
зы-даа хөөмейжилер. Ачазының
кады төрзөн акызы Кайгал-
оол Ховалыг ТР-ниң улустун
хөөмейжизи. Меңгиниң кырган
ачазы, ол чоок-кавы дөргүл-
төрелдерниң хөөмейжи өгбөзи
Ак-оол Кара-Сал ССРЭ-ниң ал-
дарлыг артизи, ТР-ниң улустун
хөөмейжизи.

«Хөөмей-сыгытка хандык-
шылык кажан оттуп келгенил?
Салгал дамчып келген бе азы
бодун күзүлдүң-биле өөренип
алган сен бе?» — деп Меңгиден
чугаавыс эгезинде айтырдым.
«Бичии турумда бажыңывыска
хөгжүм херекселдери черле тур-
ган чүве. Ооң кадында ачам, да-
йым сугнун эш-өөрү, хөөмейжи
өгбөвис Ак-оол Кара-Салдың
өңнүктери, дөргүл-төрелдери
дээш өске-даа хөгжүмчү аал-
чылар өөвүске үзүлбес тур-
ган. Олар келген санында-ла
игил, бызаанчы үделгезинге
сыгыт-хөөмейин сырыннал-
дыр бадырып, каргыраалап,
кожамыктап ырлажыр турганнар.
Өгбелерниң салгалдан салгалче
дамчып чоруур чаяаны, оларның
ыры-шоорунун күчүлүг аяны
бичиимде-ле хан-дамырымче
сиңип калганындан-на боор...
Мени 3-4 харлыг тургаш-ла
сыгыттып эгелзэн дээр. Дөрт
харлыг тургаш, кудумчу Шагаа-
зынга хөөмей-сыгыт күүсеткеш,
дыка чараш ойнаар аът-биле
шаңнатканым амдыгаа дээр
уттундурбаан. Мээң бирги че-
дишким ол болган... Белек
алгаш, дыка өөрүп турар ийик
мен, оон база чалгынналганым
чадавас. Дөрт-беш харлыымда
игилге, бызаанчыга, хомуска
шору ойнаптар апарган мен.
Мени кым-даа өөрөтпзэн, бодум
чайгаар-ла ойнай берген мен.
Хөгжүмчү салым-чаяан салгал
дамчып келген деп бодаар мен»
— деп ол чугаалады.

Меңги 4-5 класска өөренип
турар үезинде, ада-иези огулга
Культура бажыңнарынга оюн-
көргүзүг эрттиреринге дуза-
лажып, организастажиып бээр-
ге, кара чааскаан кожуун иш-
тинге концерттерни эрттирип,
каргыраа-хөөмейин, ыры-шоор-
ун улус-чонга бараалгадып
эгелзэн. Ол дөрткү классчы
тургаш, «Үстүү-Хүрээ» фести-
валына киржип турда, Тыва Рес-



Меңги Монгуш.

публиканың улустун хөөмейжизи
Коңгар-оол Ондар бичии
хөөмейжиниң хамык чонну кайга-
дыптар сыгыт-хөөмейиниң онза-
гайын эскерип кааш, дораан-на
ооң ада-иезиниң ат-сывын айты-
рып сонургай берген. Улустун
хөөмейжизинге ол бичии оол
Кайгал-оол Ховалыгның чээни
деп дораан билдине берген.
Фестиваль соонда Коңгар-оол
Борисович Меңгиниң ада-ие-
зинге огулун Кызылдың Р.Д. Кен-
денбил аттыг уран чүүл шко-
лазынче кириерин саналдаан.
Ол-ла чылын өөредилге эгелээр
бетинде Коңгар-оол Борисович
боду Меңгини уран чүүл шко-
лазынче өөредип кирип каан.

Меңги уран чүүл школазын-
га өөренип тургаш, респуб-
лика чергелиг хөөмей-сыгыт
мөөрейлеринге идепкейлиг кир-
жип, удаа-дараа шаңналдыг
черлерни ээлеп турган. Ол «Са-
радак», «Уран чүүлдүн чөлзө-
жи» мөөрейлерниң хөй дакпыр
тиилекчизи. 2007 чылда «Үстүү-
Хүрээ» фестивалына өңүү-
биле дээди шаңналды алган-
нар. Оон аңгыда ол школачы
чылдарында чүгле республика
иштинге звес, Россия болгаш
Бүгү-делегей чергелиг фести-
вальдарга чедишкенин киржип,
эки түңнелдерни көргүзүп тур-
ган. Ол-ла чылын Бурят Респуб-

ликага болган «Черниң тыны-
жы» фестивалыга бирги черге
төлептиг болган.

Школазын дооскаш, ол
Кызылдың А. Чыргал-оол ат-
тыг уран чүүл колледжинче
дужаап кирип алган. Аңаа
өөренип тура, «Чаңгы-Хая»
ансамблиниң игилчизи тур-
ган. Уран чүүл колледжиниң
ады алгаан ансамбли чаңгыс
звес чогаадыкчы салгалды ки-
жизидип өстүрген. Тываның
алдар-аттыг артистериниң
көвей кезии «Чаңгы-Хаяның»
кежигүннери болуп чорааннар,
ук ансамблдин четпзэн чери-даа
чокдээр болза, частырыг болбас.

Меңги колледжин дооскаш,
Тыва национал оркестрнин
хөгжүмчүзү болуп ажылдай бер-
ген. Ооң-биле чергелештир ол
«Тыва» ансамблиниң, «Эзеңги»
болгаш «Улар» бөлүктери-биле
делегейниң аңгы-аңгы чурт-
тарына чедип, тыва чоннун
өгбелеринден дамчып келген
эртинези — хөөмей-сыгытты
бөмбүрзектиң хөй-хөй чоннарын-
га бараалгадып, чонунга бараан
болур чолун — аас-кежиим деп
санап чоруур аныяк хөгжүмчү.

«Эртеденнер «Хөөмейлеп,
сыгыттып турар үеде күүседик-
чиниң хөрек-чүрзэнде, боскунда
дойлуп турар аар күштер, дүрген
шимчээшкinner кижиниң ка-

дыкшылынга багай салдарлыг»
деп турар болгай. Сен аңаа
хамаарыштыр чүнү чугаалап
болур сен? Хөөмейлээрин шег-
ледир дзэн бодадың бар бе?»
— дзэн айтырымга ол: «Ийе,
хөөмей күүседир — кижиниң
өкпе-чүрзэнге, тыныш органна-
рынга дыка улуг аар базыышкын.
Моолдар, алтайлар дээш өске
сөөк чоннарның хөөмейлеп ту-
рарын дыңнаарга, аар болгаш
дыка улуг күш үндүрүп турары
илден, далып-моорап-даа турар-
лары бар чорду. А тываларның
черле ханында бар болгаш,
хөөмейниң хөй янзы хевирлерин
ындыг-ла улуг күш үндүрбейн
күүседиптер деп бодаар мен.
Сыгыт-хөөмей-биле мээң амы-
дырал-чуртталгам сырый хол-
баалыг. Хөөмейимни кагбас мен,
бүгү назынымда чонга аян тудуп,
бараалгадып чоруур боор мен.
Тываларның хөөмей-сыгыды
моон-даа соңгаар улам сайзы-
раар дээрзинге бүзүрелим улуг»
— деп харыылдады.

Өгбелеривистиң сеткил-хөң-
нүн чазап ырлажып чораан арыг
бурун тыва аялгаларын чонга ба-
раалгадып чоруур аныяк хөгжүм-
чүге чогаадыкчы чедишкinner-
ни болгаш быжыг кадыкшылды
күзедим.

Эрес КОЛ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

КАЖЫЫДАЛЫН ҮЛЕЖИР ДЭЭШ...

Москва хемге эштип тургаш, сугга дүшкен тыва уругу камгалаар дээш, амы-тынындан чарылган Дагестандан Рашид Салахбековтун ада-иезинге болгаш төрөлдериңге кажыыдалды илередири-биле ооң өг-бүлезин дилеп тывар даалганы республиканың онза байдалдар албан черлеринге Тываның Баштыңы берген.

Вконтактеда бодунуң арнынга Шолбан Кара-оол Салахбековтарның өг-бүлезинге улуг хүндүткелди болгаш ханы кажыы-

далды илередип, оларның ажы-шүжүүн бүгү Тыва үлежип турарын дыңнадып, эрес-дидим оолдун ада-иези езулуг эр кижини кижизидип өстүрген-дир деп бижээн.

Рашид Салахбеков биле Ай-кыс Иргит «Ашан» деп улуг сардыгга кады ажылдап турганнар. Олар эш-өөрү-биле июнь 29-та Москва хемниң эрининге Серебряный бор деп черге дыштанып турда, айыыл-халап болган. Хемче эштип кирген Ай-кыс сугга дүжүп эгелээрге, Рашид аңаа дүргөн эштип четкеш, уругну камгалап кааш, боду сугга дүшкен.

АЙЫЫЛ ЧОК ЧОКУКТУҢ АЙЫ

Июль айны уругларга айыыл чок чоруктуң айы кылдыр чарлаан. Ону организастап эрттирерин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың Чазааның Даргазының ора-лакчызы, социал айтырыглар дээш харыысалгалыг Шолбан Хопуяга дааскан.

Тываның Чазааның тургускан планы езугаар уругларга айыылдыг болуп болур черлериниң картаны тургузар, ол дээрге хемнер болгаш хөлдөр, суурлар чоогунда арга-арыг, пляжтар, оруктар, кудуктар, тудуглар дээш оон-даа өске. Картада демдеглеттинген

озал-ондактыг черлерни доктаамал хайгааралга алыр.

Уругларга айыыл чок чоруктуң айының үезинде ажы-төлүнүң кижизидилгезинге хамаарылгазы кошкак өг-бүлелерни хайгаарал көөр, оларның уруг-дарыы чайгы үеде каяа хостуг үезин эрттирип турарын кичээнге алыр. Чайгы үениң дыштанылга лагерлеринде уругларның дыштанылгазын, кадының камгалалын канчаар организастаанын эрге-чагырганың хайгаарал болгаш хыналда органның контролга алыр.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

540 АЖЫГ ОЛУТТУ КУРЛАВЫРЛААН

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканы-биле алырга, Россия Федерациязының аңгы-аңгы хоорайларында 40 ажыг дээди өөредилге черлери Тываның оолдар, уруглары өөренир 540 ажыг тускай сорулгалыг олутту курлавырлаан. Олар Москва, Санкт-Петербург, Казань, Благовещенск дээш өске-даа хоорайларның өөредилге черлеринге тускай дээди эртемни чедип ап болурлар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы езугаар көдээ ажыл-агый болгаш техниктиг угланышкынның дээди өөредилге черлери-биле Тываның аныяктарын өөредириниң керээлерин

көвүдөдир чарган. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязы дээш көдээ ажыл-агыйга специалистер белеткээр өөредилге черлери 100 ажыг тускай сорулгалыг олуттарны бистиң республикага курлавырлап берген. Чижээ, медицинаның дээди өөредилге черлеринде — 74, техниктиг дээди өөредилге черлеринде — 35, архитектура-тудуг дээди өөредилге черлеринде 27 тускай сорулгалыг өөредилге олуттарын берген.

Россияның дээди өөредилге черлеринге эртем-билиг чедип алыры республиканың аныяктарының билиглериниң быжыг болгаш ханызындан, шудугуздундан хамааржыр. Абитурентилерден документилерни июль 10-га чедир хүлээп алыр.

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызы.

ЧААГАЙЖЫДЫП ЭГЕЛЭЭН

Чеди-Хөл кожуунуң төвү Хову-Аксы суурнуң девискээрин чартыр чаагайжыдып эгелээн. «Хоорайга таарымчалыг байдалды тургузары» деп федералдыг программага киржилге төрөөн суурун катап чараш хоорай кылдыр чаагайжыдып алыр органы суурнуң чурттакчыларынга берген. Совет эрге-чагырга үезинде Хову-Аксы суур Тываның эң чараш сууру турган, ССРЭ буступ дүшкен соонда суурнуң девискээри чараш омур-хевирин чоорту чидирген.

«Хоорайга таарымчалыг байдалды тургузары» деп федералдыг программаның ачызында суурнуң девискээ-

рин чартыр органы тус черниң эрге-чагыргазы долузу-биле ажыглаар сорулгалыг. Ынчангаш кожуунуң администрациязы федералдыг программага киржир, ооң акша-төгериин ажыглаар дээш, улуг организастыг ажылды кылып чоруткан.

Хову-Аксы суурнуң Мир, Первомайская болгаш Юбилейная кудумчуларда девискээрни чартып чаагайжыдар. Амгы үеде эрги асфальтыны бузуп, үндүр сөөртүп, чаа асфальт чадарынга белеткел эгелээн. Ооң соонда бо кудумчуларда бажыңнарның чанында девискээрни чаагайжыдып кириптер.

«Комфортная городская среда» офистин медээлеринден.

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга «Гибсталь» («Ээлгир каң») мастерскаяның демир-дестен кылган ус-шевер ажылдарын Шагаан-Арыг хамаанчок кожуунда көрбээн кижик чок деп ус-шеверлерниң кылган ажылдарын чаңгыс черчурттуглары ынчаар мактап үнелеп чугаалажырлар.

Хууда сайгарлыкчы Омак Чигир-оолович Хертектиң удуртуп турары «Гибсталь» мастерскаяда 4 кижик ажылдап турар. Олар шупту демир-дестен янзы-бүрү ажылдар кылырынга мергежээн. Чагылар езугаар чүнү-даа кылыр: малчыннарга, аңчыларга, балыкчыларга паштанырынга эптиг орук, хүл тыртар, кыскаш, паш-сава эзер херекселдер дээш чүнү чок дээр.

Кандыг-даа кадыг демир мастерлерниң холунга кирген соонда чымчак, ээлгир апарарын оларның кылган нарын ажылдары херечилеп турар. Ынчангаш мастерскаяның адын-даа болза «Гибсталь» («Ээлгир каң») деп адаан ужуру ол.

Чурукта демирден кылган этсеп, херекселдерин делгеп алган

ДЕМИРДЕН АЖЫЛДАР МАСТЕРЛЕРИ



Эрес Тамдый-оол

көргүзүп олурар аныяк эрнниң адын Эрес-оол Бар-оолович Тамдый-оол дээр. Ол бо удаада Кызылдың Иван Ярыгин атыг спорт комплекзинге май төнчүзүндө болган «Тыва экспон» ярмаркага киржип келгеш,

ярмарканың аалчыларынга мирден кылган эдилелде көргүзүп, сүмелеп турда чурукка тырттырып алдым.

Даш-оол МОНГУ

Авторнуң тырттырычы

«АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕГЕ — КЫШТАГ»

«КЫШТАГЖЫЛАРГА» БҮЗҮРЕЛ УЛУГ

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы «Аныяк өг-бүлеге — кыштаг» төлевилелдин киржикчилериниң 2016-2017 чылдарның кышкы үезинде болгаш мал оолдаашкынының шалыпчы кампаниясында ажыл-жигиниң төнчү түңнелдерин үндүргөн.

Тываның Баштыңының бо эгелээшкини аныяк кижилерге арат ажыл-агыйын эгелеп алырынга деткимче болган дээрзин ында айыткан. Ниитизи-биле бо ажылче республика бюджетинден 147 млн. рубльдин салышкынын кылган. Азы 105 киржикчинин кижик бүрүзүнге онааштыр 1 млн. 4 муң рубль түңгө төрүүр 200 баш хойну садып, чурттаар бажыңнарны болгаш кышкы кажааларны туткан. Төлевилелди боттандыра-биле ажыл чок турган 600 кижини күш-ажылче хааратудуп, төлевилелдин киржикчилери аныяк малчыннарга мал кадарар одар-белчиир болгаш мал чеми белеткээр сизген шөлдерин кылдыр ниитизи-биле 20 муң ажыг көдээ ажыл-агый шөлдерин тускайлап берген. Малчыннарның ажы-төлү 133

кижини уруглар садтарында тургускан.

«Кыш кадыг-берге болду, ындыг-даа болза ындыг-мындыг деп хомудалдар-даа дыңналбады. Шыдаар-ла, кызымак-ла оолдардыр. Төлевилелге киржир кордакчыларны чон хуралдарына шилип ажылдатканы эки түңнелдерни көргүскен. Чон кошкак кижилерни сүмелеей турары эки-дир. Оларның-биле кандыг-даа ажыл-херектерни чогулдуп болур-дур» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол интернетте бодунуң блогунда бижээн.

«Аныяк өг-бүлеге — кыштаг» төлевилел чүгле социал эвес, а экономиктиг планда бодун шынзыдып шыдаан дээрзин ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының кылган түңнелинде айтып турар. Төлевилелди боттандыра-биле колдуунда мал ажыл-агыйын эки билер, идегелдиг аныяктарны шилип, ажылдадып эгелээнин мал оолдаашкынының шалыпчы үези бадыткан. Хар улуг, кадыг-берге кыштаглаашкын үезинде төрүүр хойларның чаш төлүн камгалап алыр планын 90 хуу күүсеткени дээрге-ле, эки көргүзүг деп Көдээ ажыл-агый

болгаш аъш-чем яамызын тускай эртемниглерин түңнээ.

Ындыг-даа болза чамда ажыл-агыйларда мал эмирлериниң хайгааралы чет болганын демдеглээн. Мал оолдаашкынының чымыты үезинде мал эмчиле хыналда-хайгааралды албачорудар ужурулуг. Аныяк малчыннарга арга-дуржулгал малчыннарны быжыглаа эки түңнелдерни көргүскен. Чижээ, Мөңгүн-Тайга кожуун аныяк малчыннары хүлээни 200 хоюндан чаш мал төкамгалап алыр планын 128 күүсеткеннер. Мөңгүн-Тайгада аңгыда, Эрзин, Өвүр, Тес-Х база Чаа-Хөлдүн ажыл-агыйры эки көргүзүглериг болган демдеглээн.

Эрткен кыштын шылгалдааны соонда кымның канча ажылдааны көстүп келген. Т чер чагыргалары четпестер чайлаткан соонда губернатор төлевилелиниң бо чылгы киржикчилери — 103 өг-бүле чедикинниг болур дээрзинге бүзүр улуг дээрзин ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының кылган түңнелин чугаалап турар.

Дасен МОНГУ

Спорт

ОНЗАГАЙ СПАРТАКИАДА

тың кол сорулгазы — спортзалдың бир талазындан өске талазынга четкеш, дедир-ле старттап үнген черинге кээр. Буттары бастынмас улустун холдары күштүг болгаш, армрестлингге-даа, коляскаларын башкарынга-даа арга-шинээ четир дээрзи илден болган.

Үстүнде адаттыг маргылдааларның шуптузунга эң-не эки көргүзүглерни Херел Ооржак биле Кармелла Монгуш чаалап алган. Херел Ооржак коляскалыг чаржырынга, армрестлингге база шой көдүреринге тергилдээн. Ол — Тываның база Россияның

вирлеринге чемпиону.

Кармелла Монгуш херэжен улус аразында коляскалыг чарышка база армрестлинг чемпионнаан. Ол — ча адаарыга Россияның чыынды командазының кежигүнү.

Спартакиадаы Кызыл хоорай чагыргазының социал политика, культура, спорт болгаш аныяктар политиказының департаментизи, Кадык камгалап яамызында Аныяк специалистер чөвүлели болган «Аныяк гвардия» регионалдык девискээр ниитилели демнежэрттирген.

Биче сайгарлыкчы чорук

Бо бижээн чүүлүмнүн маадырлары Бай-Тайга кожуунун аныяк сайгарлыкчылары Саян Борисович биле Артышмаа Александровна Маадырлар дээрзин номчукчуларга баштай таныштырып каайн.

Шынап-ла солун-сеткүүлге чырыдып бижип болур, чүглө Бай-Тайганың эвес, а бүгү Тываның чонунга ачы-дузаның чедирип чоруур улус чүве. Оларның ажил-ижи-биле Бай-Тайгада ат-сураглыг Шивилиг аржааны дорт холбашкан болгаш, сайгарлыкчыларның дугайында бижип тура, аржаанның дугайында ыыттавайн баар арга чок апарган. А бижиптейн дээримге аржаанның бодунга четпээн, ооң хаас-чараш бойдус-чурумалын караам-биле көрбээн кижилер болдум.

Черле аржаанның бодунга четкеш келин адырам дээш чайлыг үе манап ажилдап чоруп турумда, сайгарлыкчыларга ужуражып чугаалашкан хүнүмден бээр ийи ай чедип, демдегелеп бижип алганымдан аңгыда, бакымда сактып алган чүүлдерим уттундурар деп барган мындыг. Ам канчаар, чогаадып бижип эвес, Тываның аржааннарының дугайында эртемден Кара-кыс Аракчааның ажилдарын интернеттен тып номчуп олургаш, Шивилиг аржаанының дугайында шору билип алдым.

Шивилиг аржааны Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурдан 12 километр ыракта, далай деңгелинден 1800 метр бедикте турар. Аржаанның суунда минералдар эвээш, а эм шынарлыг радоннар-биле байлак. Аржаанга чүглө Тывадан эвес, Россияның өске-даа регионнарындан улустар кээп, кадыын миненип ап турар. Ында чайы сезон дургузунда санаторий ажилдап турар деп Кара-кыс Донгаковнаның чүүлүнде ыңнаткан.

Үстүнде номчукчуларга таныштырганым аныяк сайгарлыкчы өг-бүлө аржаанда санаторийниң езулуг ээлери олар-ла олгай. Мурнунда 5-6 чыл бурунар Шивилигге аржааннап, дышынып барган кижилер майгынырга чурттап, аш-чемни боттап белеткеп чип турган болза, ам аржааннап келгеннерниң чурттаарына таарымчалыг

АЖЫЛДЫҢ ҮНЕЗИ – ЧОНУНГАДУЗАЛЫ

пансионат болгаш өске-даа чуртталга бажыңнарлыг, чемненир черлиг, эмнелге пунктулуг санаторий ажилдап турар.

«2010 чылда Тывага туризм чылын чарлаан соонда, Шивилиг аржаанынга турисчи бааза тургузар бодал тыптып келген. Өөм ээзи Саян биле иелээн олуруп алгаш бодалдарывысты быжыр сайгарып, сүмележип олургаш, бизнес-планны чогаадып тургус-

техниказы, тудуг материалдары белеткээр пилорамазы бар, ажилчынары-даа четчир улустур деп түңнээн. Ынчангаш Шивилигге турисчи бааза тудуун дарый эгелээрин биске дааскаш, кожуун бюджетинден деткимче кылдыр 300 муң рубльди үндүрүп берген.

Эге дээрзинде аржааннап келген улустар чурттаар бичежек бажыңнар тудуундан эгелээр-



немей бир каадынга-ла 4 кижилер чурттаар 2 каат 3 бажыңны, 12 кижилер чурттаар 5 өрээлдиг пансионатты, чемненир кафени, теннис, хол, бут-бөмбүү ойнаар шөлдерни, бот-тывынгар артистерниң оюн-көргүзүүн көөр сценаны дерип кылган. Оон аңгыда эмчи пунктузу база бар, ында фельдшер мергежилдиг эмчи дүн, хүн чокка дежурныйлап, аржаанга дыштанып келгеннерниң кадыын хайгаарап, херек апарган таварылгада эмчи дузазын чедирип турар.

«Эрткен чылын аржаанга 1200 кижилер дыштанып келген, а бо чылын оон-даа хөй келир чадавас боор» — деп, Артышмаа, Саян идегелин ышкынмай турарлар.

Тываның барыын талакы кыды-кызыгаар черинде турар болгаш, өске кожууннар-биле аразы ырак, орук харылзаазы берге-даа болза, аарып халажырап чоруур човулаңындан сегип, эмнедип алыр дээн кижилер Тываның ырак-узак булуңнарындан аңгыда, Красноярск, Иркутск, Новосибирск чижектег улуг хоорайлардан даа кээп турар. Аржаанга чедип алыры берге эвес, Бай-Тал таварыштыр чиик-даа машина-биле халды бээр.

Эртемден Кара-кыс Донгаковнаның чүүлүнде радоннуг аржааннарда эки үнелелди берип турар. Чижээлээрге, Шивилиг аржаанын мага-бодунуң хан аргы-жылгазы, чүрээниң митральдыг клапанының ажылы сулараан, миокардиттиг, ишемиктиг болгаш гипертония аарыгларлыг, атеросклерозтуг, сөөк-шыңган эъттери болгаш нерви системалары кошкааган, янзы-бүрү кеш болгаш херээжен аарыгларлыг

кижилерге сүмелеп турар.

Сайгарлыкчы ажилды кылып чоруур кижилерниң ажил-ижин көрүп үнелээрде республика бюджетинче үндүрүг болгаш өске-даа телевидерни өй-шаанда төлөп, суур, кожуун чергелиг спортчу маргылдааларга спонсорлап, хөй ажы-төлдүг, эвээш хандырылгалыг өг-бүлөлөргө дузалап, ачы-буян чедирип турарын үнелеп көөрү черле чөптүг. Артышмаа, Саян Маадырлар бо талазы-биле эки чоруп турар улус болду. Үндүрүүн өй-шаанда төлөп турары дээш Чадаанада кожууннар аразының үндүрүг инспекциязының өөрүп четтиришкени бижиктерин меңээ көргүстү.

Тээли болгаш Бай-Тал суурларда хөй ажы-төлдүг, эвээш хандырылгалыг өг-бүлөлөргө кышкы үеде хөмүр-даш, одаар ыяшты сөөртүп берип, кожуун чергелиг спортчу маргылдааларга доктаамал спонсорлап турарын Бай-Тайга кожуун чагыргазының өг-бүлө болгаш ие-чаштар айтыргаларының талазы-биле килдизиниң кол специализи, кожуунда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Сайлык Мөгеевна Уртунай бадыткап турар.

Шивилигниң ээлери, аныяк сайгарлыкчылар Саян, Артышмаа Маадырларга ужуражык-саан эш-өөрү, дөргүл-төрелдери, солун-сеткүүл, радио-телевидение ажилдакчылары — кым-даа болза Тээлиде хуу бүдүрүлгө чери — «Алдын орду» кафени айтырып алгаш чеде бээр-ле, силерни кирип моорлаңар деп чалай бээр.

Даш-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.



каш, ол үеде Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Михаил Сентябрович Монгуштуң хүлээп алышыкчынынга кирип, келген херээвистиң ужу-чөвүн чугаалап, ажил-херекчи планы-высты көргүзүп, баш удур кылган санаашкыннарывыс, саннар-фактылар-биле бадыткап, тайылбырлап, шыныдып чугаалап бээривиске, дарга бисти деткээн.

Өөм ээзи 2005 чылдан тура хуу сайгарлыкчы болуп ажилдап келген кижилер. Ынчангаш бо үениң дургузунда элээн арга-дуржулгалыг апарган. Хууда пилорамалыг бис, тайгадан ЗИЛ-131 маркалыг лесовоз-биле чудуктарны сөөртүп эккелгеш, пилорамага дилдирип белеткээш, тудуг материалдарын чонга садып сайгарып турар бис. Оон аңгыда ГАЗ-53 маркалыг автомашина-выс база бар.

Кожуун чагыргазының даргазы-биле чугаа соонда үр-даа болбаанда Михаил Сентябрович Монгуштуң дужаалы-биле тускай комиссия ажил-агылы-высты хынап көргөш, машина-

дир дээш өөм ээзи Саян баштаан тудугжу оолдар ол чайына аржаанчылар чурттаар үш бажыңны, шай, таапкы болгаш аш-чем, суксун аймаа садар садыг бажыңын, туалеттерни кылып доозупканнар. Ынчангаш чаа туттунган аалчылар бажыңнарын удуур-чыдар орундөжек, стол, сандайлар, тумбочкалар, аш-чем, хеп шкафтары-биле четчелеп алдывыс — деп, Артышмаа Александровна сактып чугаалап олурар.

Дараазында чылын Шивилигге аржааннап келген чонга чаа тудугларның көстүп келгени өөрүнчүг болбас аргажок. Аш-чем, таапкы, шай-даа үстү бээрге Бай-Тал суурже чедип, ырадыр чоруп турбас магалыг, бодунда садыглыг, арыглангыр туалеттерлиг, боттарынга майгын албайн келген улустарга чурттаар өрээлдер-даа белен.

Ынчалдыр Шивилиг аржаанынга чыл санында тудуглар немежип келген. Амгы үеде ында 2-3 кижилер чурттаарына таарыштыр кылган беш бажыңчыгашка

АЛДЫН-ХАВАК БАЙЫРЛАЛЫ

Алдын тыпкан монгуштарның үе-шагдан тура чурттап чораан өгбелериниң 12 кады төрээн-нериниң уруг-дарыының улуг чыыш байырлалы эгелээн. 12 кады төрээндерниң уруглары, оларның ажы-төлү аңгы-аңгы бөлүк аайы-биле чыскаалгаш, рапорттарын улуг удуртукчуга бергеннер.

Кызыл-Тайганың арыг агаары, чылыг тыныжы кижилер бүрүзүн хей-аът кирип, эрткен үеде чурттап чораан ада-өгбелеривиске езулал-хүндүктелдиг сактышкыннары кылып, төрээн черивистиң оът-сиген, чечек-чимис бүргээн хевис ышкыш арыг шыгынга омак-хөглүг байырлааны аныяктарга улуг үлегер-чижек болуру чугаа чок.

80-90 чылдар бурунгаар көшкүн амыдыралдыг Алдын-

Хавак чону малын малдап, хөй ажы-төлүн азырап чурттап келгеннер. Үе чаңгыс черге турар эвес, ажы-төл өзүп-мандып, эртем-билиглиг кижилер болуп, сууржуң чуртталгаже кирген.

12 кады төрээндерниң салгалдары бөлүк бүрүзү одаглангып, майгыннарлыг, аш-чин-чегин делгээн, чонун уткуп-хүлээп турду. Чыышты РФ-тиң алдарлыг башкызы Мойнак-Кара Коңзаевна Монгуш ажыдып, байырлыг езу-биле эгелээн.

Монгуштарның улуг өгбеси Аваа Чигжитович Монгуш сөс алгаш, шаг-шаанда алдыны кайыын, канчаар тыпканын чугаалап таныштырган.

Алдынчы кара-монгуштарның кол кижизи ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Орлан-оол Кежегелигович Монгуш алдын

тывылган черде тураскаалды шеверлеп тургускан.

Бо удаада монгуштарның чыыжы сактышкын, тайылбыр хевирлиг кылдыр эрткен. Төрелдерин билбес аныяктар одагларынче улуг назылыгларны чалап, тайылбырладып ап турганнар. Ол үеде бичии оолдарны хүрештирип, шаңнап-мактаан.

Ыдыктыг Кызыл-Тайганың баарына чер-чуртувусту мактаан ыры, шүлүк диңмиттелип, каткы-хөг чаңгылангып хүнээш.

Хүннээрктээн

Кызыл-Тайгам,
Хүлүмзүрүп туру сен бе?
Алдын-Баштыг Кызыл-Тайга,
Амыр-мендиң айтырдыгы!

Дүдүскектиг изиг чайын
Алдын-Хавак диңмиттиг чер,

Дүгүн дыткан, кидис салган
Дүвүрөп-ле турар улус.

Молдургалар хөлгелепкен
Могаг билбес оолдар, кыстар
Урук туткаш хоюн дозуп,
Улузунга дузалашкан.

Алдын-Хавак чону шүптү
Ажыл-ишке кезээ улус,
Тараа тарыыр, сиген көзөр
Таан ишчи чонуг чер боор.

Кузумуур дег алдын тыпкаш,
Куруг кижилер байып үнген,
Чудурук дег алдын тыпкаш,
Чула баян дижир чүве.

Алдын-Хавак арты-мурнун
Аалдар долдур хонгулаптар.
Азыраан малы чиилээн
Аян ырыг чайлаавыс-тыр.

Анзатмаа МОНГУШ,
хоочун башкы,
Кызыл хоорай.

Кедээзинге хектер эткеш,
Ужуп чадаан Кызыл-Тайгам.
Баарына байлар хонгаш,
Көжүп чадаан Кызыл-Тайгам.

Өгбелерим чурттап чораан
Өндүр байлак Кызыл-Тайгам.
Мөңгүннелген бедик бажы
Мөңгө шагда чайынналыр!
(Улустуң ырызы).

Чоокта чаа бистиң өг-
белеривистиң амыдырап-
чурттап чораан, бистерге
өнчү кылдыр арттырып
каан чайлаавыска мон-
гуштарның чыыжы болуп
эрткен.

Ол чыышты Сукпак ортума
олазының хоочун башкызы,
-тиң Улус өөредилгезиниң
иини Марина Хаяева Ши-
и, ооң төрөл акызы Орлан-оол
Кегелигович Монгуш оларның
дүгүл-төрели удуртуп эрттир-
нер.

Сүзүглел

• Сарыг шажын арны

Чер-чуртувус – сүзүүв

Бо чылын июнь 9-та кезек төрөл бөлүк улус Бай-Тайга кожуунга чедип, Ооругнуң Бүүрээ бажын дагып чордувус. Шаг шаанда бо черлерге Иргиттер аймаа чурттап чораан. Ада-өгбелериниң бурун чуртун салгалдары чыл санында дагыры чаңчыл апарган.

Эрткен чүс чылдың 70 чылдарында чедир болаага Алгыжы деп хам эне чурттап чораан. Бодумга хамаарыштыр алыр болза, мээң улуг кат-ием болур кижини. Мал-маганы аажок хөй чораан деп улус-чон ам-даа сактып чугаалажыр. Сарлыктары тайгаларга шөлзөн ояттап чоруур, кым-даа кадарбас, дегбес турган. Эне боду кезээ өөндөн үнүп келгеш, калбак пажының аксын хаккыладыр хаптарга, сарлыктары өдзэнче маңажып кирип келир дээр чораан.

Амгы үеде-даа ажыглап турар Бүүрээ бажынче үнер орукту бо хам эневис кылдыртып каан, мурнунда маңаа чүгле аът оруу турган деп Тээли суурнуң чурттакчызы Сергей Удумбара сактып чугаалап олурар. Чонунга ачы-буянын көргүзүп чораан хам эневистиң ачы-төлү бо хүннерге чедир Бүүрээ бажын чылдың-на дагыдып, өгбелериниң чаңчылын салгалдарына арттырып каар бодадыр.

Алыс-ла хам уктуг болгаш кат-иемниң улуг уруу Ноя Иргитовна чонунга ачы-дузанын чедирип чоруур. Бо кат-иемниң хары 90 чоокшулап орат, ынчалза-даа ам-даа чиик, сергек, хөглүүн, келген төрөлдери, ачы-төлү өөрүп чугаалажып турар. Ак чемин, сүдүн ыдык тайга-тандызынче, одунче өргүп, чажыын чажып, келген дөргүл-төрөл чонун, ачы-төлүн артыжап, арыглап берген.

Ноя Иргитовна Кончук – күш-ажылдың хоочуну, “Хүндүт-келдин демдээ”, “Кызыл тул” орденнерниң эдилекчизи. Россия Федерациязының аш-чем үлетпүрүнүн алдарлыг ажилдакчызы. Кат-иемниң дүңмазы Арбычыга катым Тээли совхозтун хоочун чолаачызы, хөй-хөй шаңнал-макталдарның, хүндүлбижиктерниң эдилекчизи. Уруг-дарыын мөзү-шынарлыг, төлөптүг кылдыр кижизиткен. Уруу Айлаңмаа Арбычыгаевна Хемчик школазының директору, хөй чылдарда Бай-Тайга кожуун чагырганын өөредилге эрге-



лелин удуртуп келген. Оруу Али “Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы” атка четкен. Тээли суурда садыгларлыг, хуу сайгарлыкчы.

Ноя Иргитовнаның уругларындан Раиса Салчаковна – улуг эмчи, Натальязы Тыва Республиканың Аптека Эргеленин удуртукчузу. Альберт – кылбас-тутпас чүвези чок, алдын холдуг тутдугу, Радхазы Тыва Республиканың Дээди судунда очулдурукчулап ажилдап турар. Ноя Иргитовнаның дүңмалары, акылары ат-сураглыг башкылар, Араптаннар аймаанга хамааржыр улус. Чижээ, ССРЭ-ниң Улустун башкызы Ария Арапановна; РФ-тиң алдарлыг, Тыва Республиканың Улустун башкызы Борбак-оол Иргитович Арапан; РФ-тиң алдарлыг башкызы Достай-оол Арапанович дээш өске-даа башкылар бар. Ария Арапановнаның уруу Татьяна Оюновна Санчаа – РФ-тиң алдарлыг башкызы, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды.

Иргиттер аймаанда кымнарны чок дээр: башкылар,

эмчилер, юристер, товароведтер, технологтар, агрономнар, малчыннар, зоотехниктер, партия-совет ажилдакчылары, удуртукчулар, банкирлер дээш өске-даа мергежилдиглер бар. Чижээлээр, Ноябрьна Юрьевна – медицина эртемнериниң кандидаты. Челээш Семеновна – Россияның Улустарның Найыралы университеттин физика-математика факультетинин доозукчузу. Ам Москвада ажилдап, чурттап чоруур.

Кат-иемниң уруу Радха Иргитовна Непалдан улуг лама-башкы чалап эккелген, Бүүрээ бажын дагып кады чордувус. Бүүрээ бажынга чедип келиривиске, хадып чаастап тур. Непалдан келген башкывыс бисче хүлүмзүрүп көргөш: “Ам бичии болгаш саң салыптарывыска аязып кээр”-диди.

Кургаг будуктар чыггаш, одаавыс кыпсып, саң салып, аш-чемивистиң дээжизин отче өргүп, оран-делегейивиске чалбарып олурувуста, башкывыс конгулурун чайып, дамбыразын каккылап, номун номнап эгеледи. Оран-танды ээлери,

деңгерлер дыңнап каанзыг, хат-чаъзы соксап, кезек када ыржым-шыпшың-на барды: “О, өршээ! Кудай багы арлычал” дээр-ле чөп-түр. Чаъс соксап, дээрниң соо аязып келди.

Ном соонда ам-на изиг сүттүг шайывысты суксун хандыр аартап, аштанып-чемненип, мага хандыр хөөрештивис. Ооң соонда база бир сонурганчыг чүлдүн хөречилери болуп, чер, суг ээлеринге Бумба деп адаар эртинелиг сава өргүүр езулалды көрдүвүс. Башкы ону мынчаар тайылбырлады: “Каржы-дошкун чер, суг ээлери чавырлыр. Төрөл-аймакка буян-кежик доктаап, аарыг-аржык, хай-бачыт чагатпас улуг камгалал болур”.

Келир чылын бо-ла черге субурган тударын сүмелештивис. Субурганның адын Кампуцекпа деп лама-башкы айтып тайылбырлап берди: бичежек 1 метр чартык хемчээлдиг, төрөл аймакка кончук тааржыр, ажаап-тежээр-инге эптиг. Чыл санында дагылга кылып келгеш чугайлааш, дагып каарга-ла чедер. Буяны улуг субурганнардан дудак чок.

Мөргүл номчуп, дагылга езулалын эрттирген башкывыстың адын Даваа Таши дээр, төвүт омактыг кижини болган. Чогум боду Непалда чурттап турар. Башкының чугаазы-биле Непал сарыг шажын-биле холбашкан хөй-хөй турскаалдыг черлерлиг, солун төөгүлүг чурт дээрзин билип алдывыс. Бистиң чүдүп чоруувус Будда Шакьямуни Бурган башкы ол чуртка Люмбини хоорайга төртүтүнгөн чүведир. Чок апаарда база Непалга Кушинагар деп черге нирванаже шилчез. Бүдүн бөмбүрзектиң эң бедик даа – Эверест сүвүрү база бо чуртта турар.

Даваа Таши башкы бедик Гималайдагыларында, Төвүт-биле кызыгаарлажып турар Лими деп суурга төртүтүнгөн. Чеди ачы-төлдүн ортуну, оол 6 харлыг турда ачазы хүрээге сургуул кылдыр дужаапкан. Аңаа үжүк-бижикке, төвүт дылдың бижимелинге, грамматиказынга өөренип алган. Ооң соонда даайы сонгу Индияда Дара-Дун деп хоорайда Дрикунг Кагью хүрээ-хиит институтунга кирип каан. Аңаа 16 чыл

өөренгеш, ону чедишк доозуп алган. Башкының келген оруунда кижини магадап-ла ханмас мынды таварылга бар: Ол 2005 чыл 2009 чылга чедир 3 чыл 3 неделя болгаш 3 хонугузуңда кара чааскаан мөңгү өрээлге шоочалаттырып, медитация (бүдээлди) эртти, аныяк кижиниң күзелин алыры-биле чаныш-сыны чүткүлдүүн, туруштуун көр турар. Чырык угаанче ор шылгалдазын ынчаар эр соонда башкыга шо-төлгөс “Чод” болгаш өске-даа к номналдар кылыр чөпшээр берген.

Хүндүлүг башкы эң-не ба Тывага 2010 чылда чүдүкчү, са Николаевна Пирингил чалааны-биле чедип келгеш хевээр Россия биле Тыва чер-чурту-биле дөмей апар Тываның хөй-хөй суурлары зип каапкан башкы болду. Кара-Хөл, Сүт-Хөл, Хандаг Торгалыг, Хову-Аксы, Ак-Тал, Көөп-Сөөк хүрээзи, Улу кожуун дээш четпезин чери 6-7 чыл дургузунда чонга ы бараан болуп, харылзажыруп тургаш тывалап чуга өөренип алган.

Амгы үеде Даваа Таши кы чүгле Тыва иштинде эв Россияның өске-даа регионга барып, сарыг шажын философиязынга хамаарып лекцияларны номчуп, ч ачы-дузанын чедирип ту Чижээлээр, Москвага, Ник Новгородка, Якутияга ол б чораан.

Башкының бодагы-б алырга, тыва чон аажок сагалыг апарганын, шажын дүлгеге бердинип, Бурган кының өөредин сайгарып лээнин эки деп демдегеп ту Бодум хуумда тыва чонумн көрүп үнелээр, өөрүп, а рап олурдум. Ынчангаш т чонумну шажын-чүдүлгө чаагай чаңчылдарын ам-эки өөренип, сайгарып, б чаңчылдардан адырлып аль кыйгырдым.

Семен АРТЫ

Бай-Тайга кожуун.

Чаа ном



Будданың амыдыралы

Шакьямуни Бурганның будда деңгелинге четкен хүнүн таварыштыр Тываның күрүне университетинин Буддология болгаш тибетология төвүнге

ШАЖЫННЫ – КИЖИЗИДИЛГЕ АЖЫЛЫНГА

«Будданың амыдыралы» деп номну белеткеп, чырыкче үндүрген. Номну тургузуп кылган бөлүк Шакья уктуг Сиддхартха тажының Будда Бурган апарган амыдырал-чуртталгазының дугайында кысказы-биле бичии уругларга тайылбырлап таныштырган.

Төрзөн чонунуң сагыш-сеткил культуразының үндезинерин билип алырга, бичии уругларны мөзү-шынар талазы-биле хевирлээринге идиг болур. Сарыг-шажынның үнгөн дөзүн, ооң кайгамчыктыг солун төөгүлерин номчуп, угаап билип алырга ажык-дузазы улуг. Ынчангаш бо ном чүгле бичии уругларга эвес, а ада-иелерге база ажыктыг болур дээрзинге номнун тургузучулары идегеп турарлар.

Амгы үеде кижини төрөлгөтенге

үнелиг чүүлдер көңүс өске апарган. Кижилерниң хөй кезин азырадыкчы хөөнгө алзып, материалдыг кежик сүрер апарган. Ачы-төлдүн сагыш-сеткили чымчак, кижизиг мөзү-бүдүштүг болуп өзүп кээри берге, нарын делегейде чурттап чоруур бис. Ынчангаш кижиниң иштиги делегейи дээш сагыш човап, ону камнаары чугула. Амгы үеде сүлдө-сүзүү бедик, зрес-дидим, харыс-салгалыг болурун сайзырадырынга эки сеткилдиг, сагыш човангыр, кижизиг болгаш ырадыр көрүүшкүннүг болур ужурлуг.

Тываның школаларына «Основы религиозной культуры и светской этики», «Основы буддизма» деп эртемнерни башкылаар методтарына шенелде кылыры чугула болганы-биле

шенелде кылдыр бичии уругларга «Бадма» деп бөлгүмнү организастан. Ук бөлгүмнүн ажылынга бичии уругларга номнар, өөредилге-методиктиг сүмелер ному чугула херек апарган.

2014-2015 чылдарда Буддийжи Санкха төвүнүн, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының, ТывКУ-нун ректораның чалааны-биле Индияның Дхарамсала хоорайда Тибет ажилдар архивинин болгаш библиотеказының директору хүндүткелдиг кешпи Лхактор, докторлар Барри Керзин биле Роберт Турман Тывага моорлап кээп чорааннар. Хүндүткелдиг аалчылар республиканың башкыларына бөлүк лекцияларны эрттирген. Семинар доозулган соонда дыңнакчылар сертификаттарны алган.

Бо лекциялар соонда дың билип алганывыс аайы-биле конспектилеривис, компакт-килеривис-биле чепсеглен ажилдап кирипкен бис. Чалза-даа тыва дыл кыры номнар черле херек апар Ортумак школа назылыг уларга «Лотосовый сад», хрестоматия номун 2011 чылда Санкт-Петербург хоора үндүрген турган. Ооң тыва ды очулгазын кылгаш, 2014 чыл «Лотостуг сесерлик» деп но үндүрген.

«Будданың амыдыралы» номну бичии уругларга таарып тургускан. Номну ТывКУ-парлалга черинге чүгле 50 экз пляр кылдыр деткикчилер дузазы-биле үндүрген.

Чечек АДЫГБ, ТывКУ-нун Буддология б гаш тибетология төвүн

Психологтун тайылбыры

ТЫВА КИЖИНИН ААЖЫ-ЧАҢЫ, МӨЗҮ-БҮДҮЖҮ ТЫВЫЗЫК

Эртем-шинчилел ажылы кылыры-биле Тывавыстың бир чараш булуңу Эрзин кожунче чорупкан бис. Орук дургаар шупту улус эрткен-барган үлөрүн сактып, каттыржып, чугаалажып чорааш, оруктун эрткенин билбейн бардывыс. Тес-Хем биле Эрзин кожунун кызыгаарлашкан черинде кончуг чараш хаалга кылып алган болду. Ында элээн каш кижичаражы кедергей тыва идик-хевин шиник кылдыр кедип алган, бисти изиг сүттүг шайы-биле уткуп алдылар. Сол мендивис айтырышкыш, оруувус уламчылаптывыс...

Ажыл кидин түлүк. Хөөмэйжилерниң чанындан, сцена артында ажылымдан шуут-ла ыравайн ажылдап, улус-биле чугаалажып, оларның иштиги сагыш-сеткилин өскерлишкенин барымдааларын билип алыры-биле шудургу ажылдап тур мен. Шупту артистерим шууштур-шууштур харызын меңээ илередип турлар. Оон бир улгады берген акыйдан айтырым салдым: "Силерни бо улустан ылгап, аңгылап турар аажы-чаңыңарның кандыг хевирлери бар ирги?" Ол элээн боданы олурга: "Авыас чаңым бар" — деп мындыгыс...

Бо шинчилел ажылын ол хүн дооскаш, чана берген бис. Ынчалза-даа бажыңымга келгеш, ол демги акыйның чугаазын база катап сактып келген мен. "Чүге ынчаар харылаар кижича" деп бодал-биле бажым иштин элээн чүгүртүр боданы олурга, меңээ мындыг айтырыг тургустунуп келген: тыва кижиниң аажы-чаңы чогуу кандыгы? Экиргек, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, уян, кээргээчел, хорадаачал, адааргак, хоолургак, эрес-дидим, оожум... Мону номчукчу бүрүзү номчааш, кижича бүрүзүгө боттарының бодалдары база кирерин утпас болза артык эвес, ылаңгыя аажы-чаңның янзы-бүрү хевирлерин сайгарар болза, төнчү чок деп бодал-биле бо сайгарылганы бижип эгеледим.

Кижиниң психиктиги амыдыралы болгаш ооң дүрүмнерин, база ооң чорудулгазын өөренир эртем талазы-биле көөр болза А.А. Пальмбахтың "Орус-тыва словарь" номунда (1954 г.) "психология" деп сөстү сеткил-сагыш, аажы-чаң бүдүжү деп тыва дылче очулдурган. А "характер" деп сөстүң тыва дылче очулгазын аажы-чаң деп бижээн, база "темперамент" деп сөстүң очулгазын сеткил бүдүжү, сеткил хайныгы деп очулдурган. Бо бижиттинген сөстөрү дараазында бо очулгазы-биле ажылгап бижиримни номчукчуларга сагындырып тур мен.

Бурунгу грек эмчи Гиппократтың тайылбыры-биле көөр болза, кижиниң сеткил-бүдүжүнде мага-боттун кайы-бир суук бүдүмели («слизь» — шара азы каңгыр, «желчь» — сары азы өт, «кровь» — кан, «черная желчь» — кара өт) колдап турар. Бир эвес шара азы каңгыры хөй



болза, ол кижиниң сеткил-бүдүжү оожум, даамчыргай, төлээзи (элементизи) чер, ынчангаш ол кижини флегматик деп демделээн. А өдүндө сары көвей кижиниң бүдүжү кончуг турасорук, хайныгышкынның, изиг, төлээзи отта — холерик болур. А бир эвес ханы көвүдээр болза, ол кижича кончуг хөглүг, шимченгир, төлээзи хат-салгында — сангвиник деп бижээн. Кара өдү көвей кижиниң сеткил-бүдүжү муңгараачал, кортук, төлээзи сугда — меланхолик деп санатынып турар.

Кижиниң мөзү-бүдүжүнче ханның аңгы-аңгы шынарлыг тургузуглары улуг салдарны чедирип турар. Чижээлээрге, ханның шынарындан кижиниң дүрген шимченгири азы оожум болуру дыка хамааржыр. Флегматик кижилерниң ханының тургузуунда суук будумелдери хөй болур, холерик кижилерниң ханы чылыг болур, меланхолик кижиниң ханы аар, а чиик ханның улустар сангвиниктер болур деп бурунгу эртемден Аристотель бо теорияны мынчаар тайылбырлаан.

Бо теорияга хамаарыштыр тыва улустун чугаазындан өөренип көөрге, колдуунда тыва кижиниң ханы чылыг (изиг) болгаш дүрген аажы-чаңың, азы серемчилелдиг, база баш бурунгаар угаа боданыр мөзү-бүдүштүг деп чугаалаар. Психология эртемниң доктору, бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Наталья Товуунун номунда мынчаар демделээн: "Тыва улустун хөй кезии меланхоликтер..."

Ынчангаш дараазында тыва чоннун сеткил-сагышын хандыр билип алыры-биле тыва улустун аас чогаалында үлөгер домктарын сайгарып көрээли. Ону билип алыры-биле Тываның соңгу талазында турар кожуннарга барып, улус-чон-биле чугаалажып, шинчилел ажылын уламчылаан бис. Бай-Тайга кожунунун Тээли, Кызыл-Даг суурлар база Бел аржаанында дыштаныкчылар-биле ужуражып чугаалашкан бис. Ол чоруп чорааш, сагыжымны аартып турган айтырым «авыас» деп сөстүң утказын номчукчуларга чедирейн. Кысказы-биле чугаалаарга, «авыас» дээрге артист улусту моол тываларында ынчаар адаар чораан, амгы үеде бо сөстүң утказы бир өске, а шаанда улустар база өске утка-биле билип чораан деп чүүлү кончуг тодаргай информатор

Владимир Шомбуевич Салчак тайылбырлап чугаалаан.

Тыва чоннун аажы-чаңыга хамаарыштыр үлөгер домктарында езулуг чиге демделеп бижээн, чижээлээрге: «Кылыын чажыргарга, көстү бээр. Хырнын чажыргарга, аштай бээр». Улуг өгбелерниң чугаалап чорааны-биле ап көөр болза, кандыг-бир кижича таарзынмаан чүүлүгө барымдаалааш азы бодунга шыжыккаш ийикпе, чок болза, бодунун эжинге хорадааш азы мөгаттыгаш, чем чивейн туруп бээр болза, «кылыын чажыргарга дөмей-ле көстү бээр», а мөгаттыгаш чем чивес болза, «хырны аштай бээр» деп чижек кылдыр чугаалап турары ол. Ынчангаш аажы-чаңын эде көрүп чоруур болза, кижича бодунга эки.

Тыва чоннун бир онзагай чүүлү — кижиниң аажы-чаңын янзы-бүрү амыдыралдың хевирлеринге дөмейлээр: дириг амытаннарга, бойдуска азы эдилеп-биле, харын-даа кижиниң мага-бодунга чоок кылдыр дөмейлээр. Ам дараазында чижек чугааны ап көрээли: "Аа богда, ол аалдың херээжен ээзи эмин эрттир экиргек, ол экиргээнде дөмээниң эдин безин кезип бээр чыгы" — деп чугаа бо удаада эмин эрттир эки сеткилдиг кижича дугайында дээрзин номчукчулар эскерип тур боор. Бо-ла чугаага удурланышкыч чугаа: "Хорадаанда ол дег чүве чок, кандыг-даа оо хоран аа четпес, азы болза ыдының кезин андара кедип алганы ол" — деп, тыва улустун чугааларын дыңнап болур.

«Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевес». Бо чугаа езулуг кижиниң дорт сагыш-сеткилинге хамаарылгалыг дизе чазыг болбас. Шынап-ла, багай сагышка хамаарыштыр, чамдык улус чеже-даа экини күзеп, кызып, амыдыралын эде-хере көрүп, эвээш-бичи төрөл чонунга дуза кадып тургаш, дыргак каразы хире багай бодалды болгаш сеткилди чүрээниң иштинге хензиг черге чылыдып алгаш, база бажының мээзинче кирип чоруур болза, бо бүгү эки кылган сеткил хилис баарын чамдык улус билбейн чоруур, а чамдык улус чөпшээрэжип боданы бээр боор.

Бо чугааны шала ханы сайгарар болза мындыг. Бо чоокта чаа ийи херээжен кижиниң чугаазындан чижекте көрээли: «Мен угбамның уругларын азырап алыр байдалга таварыштым, чогуу-на угбам багай эвес кижича, кадының кошкаа-биле уругларын ажаап шыдавайн турар, канчалдыр дуза кадыптар аргалары бар ирги, эжим?» — деп сеткилин чугаалавышаан, эки сүме алырынга идегеп айтырган. А эжи олурга: "Ойт, чоор сен ону, угбамны эмнедип, ооң орнунга уругларын бодунче кылдыртып алгаш, акшазын амыр ап олурар сен, ам мырыңай айда ол үш уруг дээш талыгыр алыр сен, эжим, оон хуулуг акшадан улуска чегдирип олурар сен, а мен сеңээ улустан тып бээр мен" — деп, чугааланган.

Бир талазында, эжиниң муңгаралын дыңнааш, шын, чөптүг

санал кылбайн, материалдыг таланы бодап, багай сагыш чедирип, база сеткилинден эки сүме кадып бербээни чүдөн артык хоралыг деп чүүлү эскерип тур боор силер. Тыва чоннун шаандан тура чараш чаңылдарында "Чаш төл — бурган" деп чугаалап чораан, чаңгыс-даа социал байдал талазы-биле өскүссүрээ уруглар чок турганын улгады берген информаторлар бадыткады. Ынчалза-даа үе өскерилген деп буруу шаап боданыр улус база турар боор, ийе, ынчалза-даа сагыш-сеткилге база чаштарга болгаш улуг улуска хамаарыштыр чижек кылдыр көрүп турар ужурувус — кижича бүрүзү кижизиг мөзү-бүдүжүн чидирип, ышжынмас болза эки деп чүвени демделгээривис артык эвес.

«Даг көрбейн эдээң аспа, хем көрбейн идиң ужулба». Бо үлөгер домакты баштай кижича номчааш, утказын билбейн барып болур, ынчалза-даа далаш кижилерге хамаарыштыр чиге чугаалаан деп болур. Эрте дээр боданган бодалдың азы чугааның түңнелин баш бурунгаар бодап албайн, далаш-биле түңнелдер үндүрери шын эвес деп чүүлү барымдаалап турар. «Далашкан күске сүтке дүжер, чүгүрүк кымыскайа чукка чыпшынар». Далаш бодалдың азы сагыштың түңнели кедилги азы кеди чок болуру кижича бүрүзүгө билдингир. Черле тыва улустун аажы-чаңында шала далашпас оожум бүдүш бары бо сөстөр-биле холбаалыг дизе чазыг болбас. «Бак сагыш башка халдаар», «Артык сеткил ара дүжер». Бо одуругларда эки эвес бодал кижиниң бодунга багай болурун чугаалап турар, а кезээде артыктап чоруур болза, база эки салдарга чедирбес. Ылаңгыя бо таварылганы чижек кылдыр чугаалаар болза мындыг: ажыл-амыдыралга амгы үениң улустары, ылаңгыя аныктар, бодунун кылыр ужурулуг хүлээлгезин чедир кылып чадап тургаш, өскениң ажылын артыктап чугааланып, азы болза холу-биле кылбаза-даа, аксы-биле хораны чедирип турарын кижича эскерип болур. Ол чугаазы-биле бодун болгаш өске кижилерни багай аажы-чаңының байдалының аайы-биле куду тыртып, сайзыраарының оруунга моондак тывылдырып турарын бичии-даа бодавас таварылгалар база турар.

Тыва эртемденнерниң ажылдарында тыва кижилерниң аажы-чаңын агаар-бойдус-биле дөмейлеп бижээни бир онзагай. Шынап-ла, тыва улустун сеткил-сагыжы кудай дээр-биле дөмей, кезек када диңмилеп, аязып, оон кедерезе хат, салгын, шуурган-биле дөмей база болу бээрлер. Оон аңгыда, Тываның долгандыр турар бойдузунун байдалының аайы-биле эскерип көөр болзувусса, хенертен өскерлир: соок, берге кыш азы изиг чай ышкыш, тыва кижиниң аажы-чаңы, сеткил-сагыжы тускай хуулуп турар. Бо сөстөргө хамаарыштыр демделгээң чүүлүм: кижини долгандыр турар агаар-бойдузу база байдалы кижиниң аажы-чаңының, мөзү-бүдүжүнүн тургустунуп сайзыраарынга кончуг улуг ужурун, салдарны чедирип турар.

Анна САНДЫЙ,
психолог.
(Уланчылыг).

• Эмчилерге

чылыг сөстөр

БУЯННЫГ ИШТИҢ КИЖИЛЕРИ

Чодураа Чкаловна Мандаржап 1977 чылдың февраль 1-де Өвүр кожунунун төвү Хандагайтыга төрүттүнгөн.

1994 чылда ортумак школаны дооскаш, ол-ла чылын Красноярскин эмчи академиязынче өөренип киргеш, 2000 чылда ук өөредилге черин чедишкенин дооскаш, республиканың №1 эмнелгезиниң терапия салбырынга интернатураны эрткен.

2001 чылда Улуг-Хем кожунунун төп эмнелгезинге терапевт эмчи бооп ажылдаан. Ооң соонда ол Өвүр кожунунун төп эмнелгезинге 2011 чылга чедир ол-ла ажылынга ажылдаан. Өөнүң ээзи Сылдыс Монгушевич Мандаржап — Барнаулдун эмчи университетиниң доозукчузу, амгы үеде республиканың туберкулез диспансеринде кол эмчиниң оралакчысы, кезер эмчи.

Мандаржаптар 2004-2006 чылдарда өг-бүлөзи-биле кады Новосибирскин күрүнениң эмчи университетиниң ординатуразын чедишкенин доосканнар.

Чодураа Мандаржап 2011 чылда республика эмнелгезиниң терапия салбырынга баштай терапевт ажылдааш, ооң соонда 2017 чылдың апрель айдан эгелеп ол салбырның эргелекчизинге томуйлаткан.

Кадык камгалап ямызының база республиканың №1 эмнелгезиниң удуртулгазының чонга ачы-дузазы аажок улуг. Өй-шаанда эм-таң талазы-биле хандырылганы эки, материалдыг базаны быжыг. Эмнээшкнге херек аппараттар, лабораторлуг шинчишкенин долузу-биле чоруттунуп турар. Бо терапия салбырында өкпе-хөрек, ижин-баар аарыгларындан аңгыда, аары тодараттынмаан ниити аарыгларлыг кижилерниң шинчилгезин база чорудуп турар.

Коллектив эмчи кадрлар-биле четчелеттинген. Хөй-хөй чылдарда үре-түңнелдиг эки ажылдап чоруур эмчилер С.Ы. Сарыглар, О.Б. Суваң аныктарга улуг дузаны көргүзүп, аргасүмезин берип чоруурлар. Олар — аныктарның бүзүрелдиг дагдыныкчылары. Ылаңгыя №1 постунун эмчи сестралары, санитаркалар, буфет ажылчынары эвилең-ээлдек, арыг-силиг, аарыг кижилерниң сеткилин өөртүп чоруур, эр хейлер. Өске хоорайларда эмчиниң дээди өөредилге черлеринде база Кызылдың эмчи колледжиниң студентилери бо терапия салбырының базазында практиказын эрттирип, эмчилерниң лекцияларын доктаамал дыңнап турарлар. Салбырның эмчилери ээлчег езугаар өске-өске эмчи институттарында, академияларынче база университеттерге билин бедидип өөренип чоруп турарлар.

Чонга ачы-буянын чедирип, кижилерниң кадыкшылы дээш уйгу-чыдын чок ажылдап чоруур найыралдыг эмчи коллективинге кан дег кадыкшылды, аас-кежикти база ажил-ижинге улуг-улуг чедишкенин сеткилимниң ханызындан күзедим.

Светлана САТ.
Кызыл хоорай.

Амы-хуунуң бодалы

ТААНДА-ЛА ОРТА ЧООР БЕ?

Тыва кижиниң шаандан тура-ла шыдамы, кызы-маа эмин эрттир. Кандыг-даа үеде чалданыш, сыныш чок, коргар-сестир деп чүүл шуут билбес, чүгө бүүрээчел, кээргээчел, биче сеткилдиг-биле өске омактыг чондан ылгалып чоруур. Шаанда тыва аныяктар эртем-билиг дээш Тибет чуртунче ай-айы-биле кылаштажып чедип, эртемге өөренип алгаш, каш чыл эрткенде Төрзэн Тывазынче ээп кээр турганнар болгай. Тура-соруктуг, угаан-медерелдиг тыва кижилерни холга кирип алыр дээш, даштыкының дарлакчылары чонга удур кончуг каржы хойлуларны үндүрүп, бажын ажыг үндүрүглерни онаап, тос эрээни безин ажыглап турганнар.

Тыва Республикага үжүк-бижикти үндөзүлөп тургузуп, улус-чонну эртем-билигге өөредип эгелээнинден бээр бир чүс чыл безин четпээн хирезинде, амгы үеде бистиң чуртунушта эртем докторлары безин 30 кижиге ашкан, оон өске чадаларың эртемденнери та чеже. Мындыг кончуг шыдаар тыва чон-дур бис.

Чоокта чаа мээң сагыш-сеткилимни доюлдурупкан чүүл, эмининиң аа сүдү агып чыдар бени оорлаан тываларны телевизорга көргүскени болду. Таанда-ла орта чоор бе? Тыва чуртунуң, тыва чонунуң адын канчап бодаваан чоор! Тывалар шаандан тура-ла хей мал-маганның, эт-септиг, ажыл-ишчи, шевер, угаангы-сагынгы, биче сеткилдиг болгаш «оорланыр» деп сөстү безин танывас чорааннар. Тыва улус каян, каяа өөн шоочалап чораан ийик. Ол хамаанчок мээң сактырым-биле шагда чоок таныжар кижилер чайгы үеде кады дугурушкаш, чайгы үеде сагбас инектерин, чылгызын сериин тайгалар баштарыңче мөөң-мөөңү-биле аппарып каарлар. Сарлыктар черле тайга-таксыл черлерниң малы болганда, аң-мең-биле кады холуй чоруурлар. Чаажыктырып алганның харын чайын саап ижип-даа болур. Черле ынчаш тайга-сынче мал-маган үндүрген улус өйлөп-өйлөп-ле барып тегерип ончалаар, дураннаар чораан.

2005 чылда чазын амыдырал айы-биле Тожуже чорааш, бир чөмненир өртээлге 10 ажыг ивирлериг ивижи-биле сонугурап, чугаалажы бердим. Ол кижиниң хомудалы чугаазындан илдең: «Бо мээң хууда артык каш малым-дыр. Сөөлгү үеде вертолеттүг кижилер ужу-дуп келгеш, бөлдүне берген ивирлерниң кырыңче четкилерин октапкаш, ылдыртына бергеннерин көдүргөш, соондан алгырып турунда-ла алгаш баарлар. Кадарып чоруңда-ла алгаш баар болганда, черлик ивирлерни чугаалаан-даа ажыг чок. Тыва кижилерде төтчөглекчи, оор чорук кылып ажыглаар хире вертолет кайда боор. Билдингир-ле, өске регионнар улузу-дур. Тожуда иви мал каш-ла баш арткан. Дарга-бошкарлар ону билип турза-даа кулаан кызыпкан, кудуруун мунупкан оорлар-дыр. Тожу чонунга иви чокта чуртталга чок деп болур. Иви дээрге тайганың танкызы ышкыжыл. Чүү-даа канчаар, ховар малывыс төнер

четкен хомуданчыг-ла-дыр».

Тыва чон ак сеткилдиг бүүрээчел, дүрген өөрениичел болгаш өске омактыг кижилерден оларның багай чаңчылдарын дыка дүрген шиңгээдип алыр. Ылаңгыя эрткен чүс чылда тыва чонну арагага албан-биле чаңчыктырган. Өске кижиге хээли бээри азы алыры тыва чонга чоокку үеге чедир чок турган. Ол хамаанчок «хээли» деп сөс тыва сөстүктө (словарь) чок чыгыы боор оң.

Чон аразында база бир ыр-масынчыг чүүл — «бомжтарның» көскүлөңнөп, көвүдээни. Эң эгезинде ындыг улус чүгө орустар-ла боор чүве. Тыва аныяктар ынчап баар деп кижиге сагыжыңа-даа чок турган чүүл-дур. Чүгө дээрге тыва чон төрөлдөрин, акы-дуңмаларын кажан-даа аштадыр, түредир кагбас, карактап чоруур, бирээзи баксыраарга, өскелери өрү тыртып чораан болгай.

Эскерип көөргө, аш-чем, идик-хеп садып саарар, удур-тур-баштаар эрге-дужаалдарда колдуунда өске омактыглар (кара-сөөктөр) ажылдап чоруур. Каш-даа дээди эртем чедип алган угаан-сарыылдыг тыва аныяктар ажыл тыппайн, ында-мында бир ажыл кыдында эвээш шалында борастанып чоруурлар. Тыва чоннуң «Дагыр эргек тала тыртар», «Балык бажындан чыдыр» деп чечен сөстери бо үеде боттанып, амыдыралдың дүрүмү апарган звес бе?

Дыка хей аныяктар ада-иезиниң каш пенсиязы-биле, эвээш-биче-даа бол, чээли-биле садып бергени борбак дачаларында чурттап чоруурлар. Аныяктар келир үеде бистиң башкарыкчы күжүвүс болганда, оларже кичээңгейни угландыраы эки болбайн канчаар. Ынчангаш оларны шыңчы мөзү-бүдүштүг, шыдамыккай, эрес-кежээ кижилер кылдыр кижизидери эң-не чугула.

Тываавыста эвээш-даа бол, чаа бажыңнар туттунуп, школа, уруглар садтары ажыттынып, шаа-биле хөгжүп-ле турар. Ынчалзажок үндүрүглер төлеттинмейн турарындан, акша чедишпейн турар. Ажылдап турар тываларның саны эвээш болганда үндүрүг канчап төлээрил, а өске омактыг улус боттарының кирип турар орулганын чажыраар, ынчангаш хей үндүрүглер төлөөс.

Кажан «Тывазнерго» даргазынга тыва кижини олуртуп тура, Чазак Даргазы: «Тыва кижиге черле тывалар дээш ажылдаар» — деп дыка-ла шынын чугаалаан ийик. Бо үеде кадрлар санын эде көөрүн чон негеп турар, ону кажан кичээңгейге алыр ирги?

Бо чурттап келген назынымда чүнү көрбөдим, кандыг кижилерге ужурашпадым дээр. Аксындан чугаалаан сестери ажылдап чоруур ажыл-ижинге таарышпас улус чоруур. Улуг-даа бичии-даа, бай-шыдалдыг-даа кижиге улус мудунга бодун көөргөдип «шыдаар мен» деп болбас. Шынында бурган кижини чон аразыңга, ха-дуңма аразыңга ажыктыг болзун дээш кадагалап чоруур, ында бичии-даа чазыг чок. Ынчангаш «бодун богдага, эжин эңикке» демейлеп болбас.

Мөңгүн-оол СОНАМ,
күш-ажылдың хоочуну.
Тээли суур

(Төнчүзү, Эгези №70-78
"Шында").

Бистиң үш кижиден тургустунган делегей дилтериниң эң бедик дагларынче үнүп турар альпинистер командазында арага амзаар кижиге чок болгаш тыва кижиге баспаан өске ораннарда 6000-7000 метр бедиктерге кайгамчыктыг бергелерни шыдажып эртивис: ында тынар агаар чедишпес, хат-шуурганга таваржып, кадыр-каскак хаялар, меңгилерже дырбактанып үнерге, чүгө эң быжыг чүрек, кан дег быжыг тура-сорук херек. Өске-даа спорт хевирлеринге, айылдыг спорт хевир — альпинизмге дег, чедишкениннер шак ынчаар келир дээрзин кичеглеп турарым ол.

Арагаже кижиниң сундуга бээри, амыдыралга берге, багай байдалга таварышкаш, оон чииги-биле үнүп аары-биле болуп турар деп, чон мынчап турар. Амыдырал дээр-ле шак, базым бүрүзүндө дириг кижиге таваржыр моондактарны ажып эртери болгай. Ындыг байдал бай-даа, яды-түрөңгү-даа, эртем-билиг-даа, эртем чок-даа кижиге демей таваржыр.

Кижиниң назыны өй-хемчээлдиг: чаштар кавайда немежип турда, узун чуртталгазын чурттап эрткен кыргыңнар өске оранче чоруп турарлар. Оң кырыңга немеи амгы техника сайзыраанындан, яңзы-бүрү аарыглар непертээнинден, кем-херек үүлгедишкениннен кажыыдалдыг хуннер база таваржып турар. Мындыг таварылгада амгы тывалар база сула салдыныптарлар. Амыдыралда бүргө, караңгы хуннерден аңгыда, аяс дээр дег хуннер база эвээш звес. Кижиге сеткили хензиг черден өөрүүр болгай. Амыдыралга, ажылга, спортка, уран чүүлге чедишкенин болушкун таварышканда, амгы тывалар дүрген-не чоок кижилерин, ажылда эш-өөрүн чалааш, стол кырыңга аш-чемден аңгыда, арагалыг шилдерни салыры чаңчылчаан болгай.

Шак мынчаар сула салдыныптар байдалывыс тыва кижиниң ханындан, төөгүзүндө звес, өске европейжи чоннарның культуразын чедишкенин «шиңгээдип» алганывыстан бооп турар. Шак мындыг «бедик» дижиривис европейжи культурайы эдереривиске, каарган кас эдергеш, будун доңурганы-биле демей болганывыс ол.

Мен бичиимде өгбелеримниң амыдыралдың кандыг-бир болушкуннарын ханы сайгарып билирин, баш удур чугаалаарын кайгаар кижиге мен. Олар улуг дизе-ле 2-3 класс дооскан болза, доосканнар болгай. Баштак чугаалыг, каткы-хөгүлүг даайларымны, даай-аваларымны, кырган-ава, кырган-ачаларымны мен дег, улуг класс чок деп, кээр-гээр турдум. 1950 чылдарның улуг улузу амгы 2-3 дээди эртем дипломнарлыг аныяктардан канчап-даа артык, амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын сайгарып билир турганнары чүл. Ындыг билиглерни школа, класс дооскан-дооспаан өгбелеривис кайыын алганнырал? Буддизмден, сарыг шажындан. Будданың өөрединде кижилерниң аразында чүгө эки харылзааны бижип каан звес, делегейде — октаргайда амыдыралдың бүгү тала-ларын айтып каан. Тибет судурларда Чер кырында кандыг-чүү барын, чүү болурун дөгөрезин айтып, бижип кааны кайгамчыктыг. Бөдүүн чижек, кандыг-бир кижиниң кады баксыраан болза өгбелеривис дораан-на

ТЫВАЛАРНЫҢ
ЧАЖЫТ ДҮЛГҮҮРҮ

чылдагаанын хандыр бодангаш (логическое мышление) тодарадып эгелээр турдулар. «Ооң улузу оорланыр болбас ийикпе, ынчангаш аараан-дыр» дээн чижектег. Бо дээрге, оларның карма — үлө Хоойлузун билири ол-дур. Кым кижиге чонга удур кара бодалдар, кара үүлгедиглер кылырга, ол бодунче дедир эглип келир деп карма Хоойлузунда бижээн. Боду багай үүлгедиг кылбаан-даа болза, ооң чоок улузу кылган чадавас, азы ооң өгбелериниң үүлгедиглери аңаа чедип келген бооп база чадавас. Буддизмниң кол дүрүмү болза, катал төрүттүңгөш, келир чуртталгада эки чурттаар дээш, бо хун чонунга, чуртунга буянын чүүлдерни кылыры болгай.

Бөдүүн чижек-биле алырга, үстүндө бижээним, Ак-Довуракка чааскаан кылаштап чорааш: «Чүгө арага ижип чоруур кижиге боор мен?» дээн бодалдар база шак ынчаар тывылганын ам билип чор мен. Ол үеде арага дарлалындан хосталган мээң ажылың өөрүм база-ла шак мындыг бодалдарга келгеннер болбайн аан. Ол бодалдар чүгө шажын билир улуска звес, кымга-даа, кажан-даа чедип кээри моон-на көскү ышкыжыл. Бистиң ынчангы үевиште сарыг шажынны буддизмни кым орта билир боор, чүгө сураан дыңнаан бис, ол мөңгези-биле төөгүгө арткан деп ынчангы идеология чарлап турбады бе.

Будданың төрүттүнген ораны Непалдан эгелээш, Тибет киргеш келирге, мен бодум хуумда кижиниң угаан-медерелиниң сайзыралының талазы-биле амгы Барыын Чүк «чыдып калган» дижири Тибеттен 100-200 чыл чыдып калган деп даап бодаар чордум. Тибетти шинчилээн эртемденнериниң, Барыын Чүк квантылыг физика-биле буддизмниң чүгө ужу-кыдында ам чаа-ла дээп турар дээрзи шынын чорду. Чаңгысчижек бо.

Буддизмде 108 сан бо-ла таваржыр, ол ыдыктыг сан. Сарыг шажынның эрегезинде чинчилер саны 108 болгай, херлип тейлээрде (простираание) 108 катап тейлээр, ыдыктыг Кайлашты 108 катап эргирге Будда деңгели чедер дээн ышкыжыл. Буддизм бо санның утказын муң-муң чылдар бурунгаар билир турда, амгы эртем чоокта чаа бо ыдыктыг санның утказын тып эккелген: 108 деп сан Октаргай тургузуунуң саны болган-дыр. Хунну долгандыр Черниң дүргени — 108×10^3 км. шак. Черниң обьему — 108×10^{10} куб. км. Черниң динамикиги формазының коэффициентизи — 108×10^{-5} . Хуннуң массазы — 108×10^9 тонн. Октаргайда турум химиктиг элементилерниң саны 108 дээш баар.

Буддизмниң өөрединиң кол угланышкыны кижиниң угаан-медерели болганда, арагадан, багай чаңчылдан үнеривис дортла медереливистен хамааржыр-дыр. Амгы үеде бисте быжыг бут кырында туруп келген сарыг шажын эртеми кымга-даа быжыг чөленгиш болур. Кандыг-бир быжыг шийтпир хүлээп алырда, кижиге бүүрел, ылаптыг даян-гыш херек болгай. Шак ыңдыг даянгыш кылдыр Барыын Чүктүн шак-шагында биске сыгап турар яңзы-бүрү «сүмелери»,

«өөредиглери» таарышпас. Тыва Чүк боду харын медер сайзыралы-биле муңгашта берген, аайын тыппайн турар улус-биле эр улус, херээж улус-биле херээжен улус-бүтүдүп турары бүгүдөге билдинг болгай. Ынчангаш Европ Америка буддизмни конч сонугурай берген чылдагаан ол. Голливудтун сурагл актёрлары: Ричард Гирд, Кызыл кээп чораан Стивен Сигал-д буддистер апарганнар болга бистиң арагадан адырлыр, кол туттунар даянгышжывыс сарыг шажын эртеми ол. Эртк чайын Сүме-Белинде күй, Бурганга, Шамбалыг бетин, Бурган Изинге лама-башкыла ның номналынга аныяктар чүчүс, харын-даа муң-ийи муң хичыгы чыылды. Чаш ажы-төл чедип-даа, холдарында туд алганны-даа бар. Кыс уруг эдектерин чажырып, тускай харап алганны чорду. Бо хич хей, айыраң чечек дег элэ: аныяктарны көргөш: «Кел, үеде Тыва шак мындыг элэ: аныяктарның холунга тура дыр!» дээн бодал чоргаараның биле хөректи долуп кээр чорду.

Тыва нацияның чырыткызы келир үениң ынаныжы амг чаштарның, аныяктарның угаан-медерелинче, сураглыг орусак демик, буянын кезер эмчи Федор Угловтун шинчилелинде тывылган 25 деп эң айылдыг уткалыг санны дыңнааш, көргө угаан-медерели-биле ону хүлээ албас байдалче (рефлекс) киириптер хүн-бүрүнүн шудург ажылын кылыр болзувусса чүгө ынчан амгы үениң бичамчыктыг аарыындан адырлы боорувусту үстүндө чугааладым. Бистерниң, улуг салгалдарны аныяктарга элээр амыдыралды күззэн мөөңнелген бодалдары выскүчүлүг энергияже шилчээш улуг дузаны оларга кадар. Арага — эзиртир суксуннарда эртен дораан адырлыгы болдунмас. Маңаа үр үе херек адал дизе бир, ийи салгал. Бис салгалды 20 чылга деңгеп турар ийик. Бистерниң салгалдарымы Чер кырыңга ам-даа муң-му чылдар чурттаар болгай, ынчангаш ийи-үш салгал дээрге төөгү хемчээли-биле чаңгыс хуннуң чарты-дыр оң. Ынчалза-даа төрө-херээ канчаар даа андарлып-дүңдерли бээр чүве болза, чон, боттарывыс мурнувуста чиге сорулгалы болганывыста — келир салгалдарывыска элээр амыдыралды ашпас хүн дег эңерелдиг сеткилдиг болурун шаңнаар деп турар болганывыста, чылдар эрткенин-даа эскербес бис, сүлдө-сүзүүвүс-даа доктаамал быжыг турар. Ооң-биле кады тибет угаан-сарыылдан, сарыг шажын — буддизмден улуг улустун корткан, оон азааргаан херээ-даа чок. Моон ойлааш-ла, «культуравыс, эртемивис бедик улус бис» дижи, ханында камгаладыг чоннар эдерип, арага деп ажыг сугга «дүлдүне» бергенивис билдингир. Тыва чон арагадан адырлып аарда, ооң келген ораныңче звес, а холувуста тываларның чажыт дүлгүүрү тыптып келгенде, мерген өгбелеривистин тып эккелени — арага деп оо-хоранны танывас оранче угаан-бодалывысты мөңгези-биле угаар ужурлуг-дур бис.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Үе болгаш кижилер

СЕТКИЛИМДЕ
ЧУРУТТУНУП АРТКАН

Кижиниң назы-хары улгаткан тудум, эрткен-барган үелерин, төрзөн чер-чуртун сактыр-бо-даары дам баар боор-дур. 1953 чылда мен Кызылдың фельд-шер-акушер школазын кезек өөрүм-биле кады дооскаш, ол-ла чылдың август 20-де Улуг-Хем кожунун Чодураа суурга эм-нелге салбырын эргелекчилээр дужаал алгаш, барып көрбээним черже кырган иемни эдерткеш чоруттум.

Көк-Чыраа суурнуң чанында орукка үш хүн машина доскаш, үш дугаар хүнде Торгалыг баар чүктүг маши-на кырынга олурупкаш, Чааты-биле чарылган орук белдиринге дүжүп кагдывыс. Оон ыңай чадаг базып ору-вуста, тергелиг аъттыг кижилер таваржы берген. Чодураа суурга дүш соонда чеде бергеш, кады ажилдаарым Маргыл Долбаа дээр эмчи угбайның бажыңыга келдивис. Чаа-ла шайлап орувуста, бир аътты четкен малчын кижилер келди. Ырак чайлагда херээжен кижиниң эди аараан, эмчи чалап келген болду.

Демги акушерка угбай «аныяк кижилер сен баргаш кел» — деп, мени айбылай-дыр. Чааты бажының чай-лаптарыңче эмчи чалап келген мал-чын-биле кады хаптывыс. Ийи аъттың ман-биле келиривиске, херээжен кижиниң байдалы берге, сырты савдаан, хан агышкыны эгелзэн, элзэн. нарын. Ам канчаар, думчукка тулганда, бызаа сугжу дээн ышкаш, булганып кириптим. Өөренип-даа, практикалап-даа тургаш, уруг сырты чаларадыр ужурга таварышкан эвес. Ынчалза-даа өөредип турган башкым Маргарита Николаевна Крупиниң тайылбырлап, көргүзүп турганы ка-раамга чуруттунуп келген. Буянныг боорда, харысалгалыг болгаш берге ажил-херээмниң баштайгы базымы ынчаар эгелзэни ол. Уруг сыртын чалараткан, хан агышкыны доктаат-тыгган, иениң караа чыраан. Мен-даа олут тынып, сагыжым ажаан. Малчын

аалда бөдүүн чунар-демир безин чок. Холумче суг кудуп берип турган угбай мээң холдарымның шак ол өйде сириңейнип турганын эскерген боор ийин.

Оон бээр ам бо хүнге чедир 64 чыл эрткен. Ол үе дургузунда мындыг хевирлиг таварылгалар чеже-даа болгулаан. Чежезин сактып, бодаар боор. Аныяк шаанда кижилер белен-селен чүвени херекке алыр эвес. Бо таварылга эң-не баштайгы бир дугаар ажилым хүнүнде болгаш сагыжымда балалбас кылдыр артканы ол. Ам кел-геш, ол үениң бергезин, арга-дуржул-га-даа чок хиремде дидимимни кайгап



сактып орап-дыр мен. Ынчан тыва херээжен иелер база дыка шыдамыккай, маадырлыг чорааннар. Ырак чайлагда малчын аал, машина, телефон-даа чок, черниң черинге дун уруун берге-деп божаан ие — арга-дуржулга, эки дериг-херексел-даа чок аныяк эмчи...

Ынчан дайын соонда чүгле ажилга эвес, амыдырап-чурттаарыңга база дыка берге турган. Бичии казанак бажың, демир суугу. Одаар ыяш кыл-дыр өл хадың дүжүрүп бээр. Божуур иелер өглеринге, аалдарыңга божуур. Аарыг-аржык көвей. Чалалга дүн-хүн чок болур, аъттыг, чадаг чоруур.

Электри чок, керосин, дең кыпсыр. Садыгда аъш-чем, идик-хеп чок. Бөдүүн демир-оруннар безин ховар келир. Пөс-таавы ховар. Улуг-Хемниң Чаатыга ийи кижиниң, Хайыраканга бир кижиниң, Ийи-Талга ийи кижиниң, Баян-Колга ийи кижиниң сыртын чаларадып, божудуп чордум. Баян-Колдун участок эмнелгезинге 30 ажыг чыл ажилдаан мен.

Улуг-Хемниң Ийи-Талга ажилдап турумда, 1956 чылда баштайгы радио чугаалап эгелзэн. Контора даштынга төгерик кара тавак азып каан, улус дендии сонугурап дыңнап турар. Ийи-Талга баштайгы электрелиг чырык 1957 чылдың күзүнүнде кыпканын ам-даа утпас мен ийин. Ынчан харын Ийи-Тал садыыңга Ламажай деп акый ажилдап турда, шору эт-сеп, бараан, аъш-чем кээп эгелзэн чүве. Чаңгыс

кижи удуур демир-орун, кышкы тон-даа садып алган мен. Көдээ садыг-ларга эвээш санныг бараан келир, таваржыр-ла кижилер садып алыр чүве-ле болгай. Акша-шалың база эвээш.

Эрги үе биле амгы бо үени дең-нээр, магалыын чүү дээр боор ону. Шупту чүве чедер, четчир, таарымча-лыг, сайзыраңгай, чүгле ак сеткилдиг, эки ажилдаар, ол-ла. Акша-шалың база улгаткан. Ол үениң өңнери мээң сеткил-сагыжымда балалбас ис бооп чуруттунуп артып калган...

Роза КЕНДЕН.

Кызыл кожуун, Каа-Хем суур.

Ызыгууруң өөрөн

ТӨРЕЛ БӨЛҮК
ЧЫГЛЫП АЛГАШ...

«Угун уктаар, соон истээр» деп чоннун мерген сөзүндө ужура-ла бар. Сөөлгү үеде чер-черлерде төрөл-бөлүктөр чыыштарын эртти-рип турар апарган. Ол дээрге ада-өгбелериниң ызыгуурун ажы-төлү билип алзын дээш тыва черивистиң ол-бо булуңнарындан төрөлдер чыгып кээп, арын-шырайын көржүп, ажы-төлүн таныштырып эрткен-барган үезин, эки-багын чугаалажып, улуг-биче чон хүндүлөжип чоруур-дур.

Чоокта чаа чоннун Аңчы деп адаары аңаар-меңээр өгбевистиң хөй салгалының бирээзи Нанзатпаа угбавыстың Чаа-Хөл кожуунда хоочун малчын оглу Сергей Дамдын-оол төрөлдерин чыг-ган. Каш чыл бурунгаар Кызылдың Арат шөлүңге Наадым бүдүүзүндө эки көргүзүглери дээш шаңналга тиккен өглерниң бирээзин аңаа тыпсып турда, үнелиг белек алганы дээш чээнимниң холун тудуп, байыры чедиржик мен.

Дамыр ханында монгуштар, түлүштер ук-саазы сиңген чээним оол Сергей Дамдын-оол төрөл бөлүктүң чыыжын кончуг-ла ужурулуг, эки организаастап эрттирген кижилер. Чайның баштайгы айында, октаргай олуттук, 5 сарыг меңгилги, хаван хүнүндө ол чыыш аңаа келген аныяк-өскөнгө кончуг өөредиглиг болган.

Чыышка келген төрөлдер одагларында от-көс салган, бот-боттарын удур-дедир хүндүлөжип, чалажып, шайлап шаг болганнар. Узак маңныг аъттар чарыжыңга республиканың 7 дакпыр чемпиону «Россия» шолалыг аъттың ээзи, хөлчүктөр салгалының күдээзи Сергей Санчы өөнүң ишти, хөй ажы-төлү-биле келгеш, улуг на-зылыг катааттарының баарыңга ужа-төш салып, хүндүлээни көрүштүг, чоргаараның чорду.

Ук төрөл бөлүктүң чыыжын түңнөп тура, Аңчыларның бир салгалының күдээзи Алдын-оол алыс удуртулга ажылыңга чораан кижилер болгаш, мындыг чыыш моон-биле дооступ калбазын, ону чыл санында уламчылап, амыдырал байдалы кош-как төрөлдеринге дуза кадып, шупту каракажып чоруурун күззэн.

Кижилер назынының арт-сынының кырынга туруп алгаш, талыйтыр харап көрүп тура, моон соңгаар салгалдарымыска кандыг-кандыг бергедээшкис-нер, шаптаразыннар, моондактар таваржып болур ирги, ону канчап эрттип алырларыл, амы-дыралыңга эки чоруурлар бе деп сагыш чогаан бодаалдарга база алзыр чорду. Салгалдарымыс эки чоруурун күзеп, ийи холду кожа тудуп, өрү тейлеп каап чоруур-дур бис.

Маадыр-оол АРТАА.

Кызыл хоорай.

КОЛ-ЛА СОРУЛГА – КАМГАЛАП КАДАГАЛААРЫ

Бо чылдың июнь айның 3-те үнгөн «Шын» солунга «Аңчылар болгаш аңныыр орулгалары» деп материалды номчааш, бодумнуң хууда бодаалымны ук солуннуң арнынга илередир бо-дадым. Ол материалды Тыва Республиканың ал-бан езузунуң сайтызын-дан дүжүрүп парлаан чорду. Республиканың чазааның чанында Аңчылар ажил-агый чөвүлелинге Тывага аңныыр ажил-агыйының хуу хевирлерин сайзырадырының дуга-ында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун кир-жилге-биле чугаалажып көргөн болду.

Аңчылар ажил-агыйын сай-зырадырыңга кижилерниң хуу аша-хөреңгизин, оларның бот-тарын хаара тудары чугула олбайн аан. Ынчалза-даа бо ай-ырыга кончуг кичээңгейлиг бо-дур, чуртувустуң кат-чимистиг, ч-меңниг агаар-бойдузун чонга аза ажыктыг кылдыр органи-астаарын Шолбан Кара-оол арганың сүмелеп турарын

чүүлдүг-дүр деп санаар-дыр мен. Оран-чуртувустуң аң-меңин аңнаар, кат-чимизин чыыр, балык-байлаңын тудар хуу ажил-агыйларны арбыны-биле организаастап болбайн канчаар, чүге дээрге ындыг ажил кижилерге дыка ажыктыг. Сөөлгү үеде тайга-сыннарда чоок черлерниң чурттакчылары кат-чимис чыып, тооруктап, аңнап-меңнеп, оон үндүрүп алган акша-хөреңгиз-биле амыдырап чурттап турар болгай. 2016 чылда аңчылар рес-публикага 300 ажыг сыынны, 80 буурну, 600 ажыг элик-хүлбүстү, 990 черлик хаванны, 99 адыгны, 60 тени, 10 муң чыгам кишти, 260 кара-кушту аңнап өлүргөн, аң-меңниң эдидиниң өрттээ 8,5 миллион рубль, өлүктүң өрттээ 40 миллион рубль болган деп Аңчылар ажил-агый чөвүлелинге дыңнаткан чорду. Бо дээрге чөпшээрел бижиктер езугаар аңнап өлүргөн аң-мең деп бо-даар мен. Чөпшээрээниңден хөйну аңчылар өлүрүп ап тур-ар, а бо үстүндө сан-түннөр чөпшээрел бижиктер саны-биле үндүргөн чургайлар

дээрзи билдингир-ле болгай. Чөпшээрел алган аңчылардан өске төтчеглекчилер база бар. Олар аң-меңни кам-хайыра чок, бөлүк-бөлүк-биле өлүрүп тура-рын «Шын» солунга база бижип турду. Оран-таңдының бай-лаан ажыглар хууда аңныыр ажил-агыйларын тургузуп бол-байн канчаар, а олар хүлээнип алган черлерин, арга-эзими-ни камгалаар кылдыр оларга чөпшээрээр болза эки. Чаңгыс аңчы азы катчы кайы-бир девис-кээрни хуужудуп алза-даа, ону төтчеглекчилерден, өрттерден камгалап ап шыдаас болза, ын-дыг хууда ажил-агыйларның хер-рээ чүү боор. Ынчангаш аңчылар черлерин аңчы азы катчы чер-лерни катчы ниитилелдерге бээр, олар хүлээнип алган де-вискээрин камгалаарыңга, аңаа үнгөн өрттерни өжүреринге херек машина-техникалыг болур кылдыр тургузукчу документи-лерге негелдени кириер, оларга ындыг харысалганы онаары чугула деп бодаар-дыр мен.

Амгы үеде республикада 10 муң кижилер аңнап турар, оларның

2 муң хирези ырак-узак черлерде деп «Аңчылар болгаш аңныыр орулгалары» деп материалда би-жээ-дир. А херек кырында аң-чыларның саны оон каш катап хөй деп билиңер. Ырак-узак, чедери берге тайга-таскылдар-да өөскүп үнүп турар өрттерге буруулуг кижилер олар база деп арга-арыг ажилдакчылары чугаалаар боор чорду. Аңнап-меңнеп чорааш, оларның ок-тапкан шилдери өрттерниң бир чылдаганы. Арга-эзимге окта-тылган шилдер линза хевирлиг болуп, оон изиинге шилдер адаанга кургаан оът-сиген хып үнүп турар. Ол ылап-ла ындыг ышкаш-тыр, чүге дээрге өрттер хып үнер хире изиг эвес турда-ла, хып кээр чорду. А арга-арыг ажилдакчылары ындыг тава-рылгаларны «кургаг чаңнык» кылдыр демдегеп турар чыгы, тайганың тайгазында хып үнгөн өрттүң чылдаганын оон өске канчаар тайылбырлаар боор.

Катчылар база өрттер хып үнеринге шак-ла мындыг янзы-лыг буруулуг деп бодаар мен. Ынчангаш аңчылар, катчылар

боттарының аңнап, каттап турар черлеринде шилдер дээш өске-даа сава аймаа бокту чыып, ажык-кончаа үндүрүп ап турар черлерин аштап арыглар болза эки. Ынчан аңчы-меңниг, кат-чимистиг черлерге өрт эвээш хып үнер, аңчыларның болгаш катчыларның оран-таңдыдан четтирип алыр олча-кежи көвүдээр, ажык-кончаазы улга-дыры чугаажок.

Ийи-чаңгыс өг-бүлө эвес, а хөй кижилер санныг коллективтиг, чүгле аңнаар-меңээр, балык-таар, каттаары-биле өйлөшпес, а хүлээнип алган девискээрин камгалап, өрттер дээш агаар-бойдузун айыыл-халаптарының уржуктарын чайладып шыдаар күш-шыдалдыг ниитилелдер, катчыжышкындар тургузар болза, ажыктыг бооп болур.

Аңчылар-даа, катчылар-даа, тоорукчу-даа хууда ажил-агыйлар-ны тургузарының кол сорулга-зы оран-таңдывыстың кежиин четтирери эвес, а хамыктың мурнунда агаар-бойдузун кам-галаары, улам байлакшыдары болур ужурулуг.

Сергей ДУГАР.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкinnerи



Бистиң энерелдиг, ынак ававыс, угбавыс, кырган-ававыс **Зинаида Васильевна ЧЫРТЫК** июль 6-да 70 харлап турар. Ол бүгү назынында Чаа-Хөл кожуунун Булуң-Терек суурнуң «Сайзана» уруглар садына кижизидикчи башкылааш, эргелекчи бооп ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгага үнгөн.

Зинаида Васильевна — зрес чаңныг, чончу, кожуунуң культура амыдыралының доктаамал кижикчи, хоочуннар эвилелиниң кижигүнү. Ол хөй дуңмаларының 5 ажы-төлүнүн база хөй уйнуктарының чөлөңгичи.

Эргим киживиске байырпалын таварыштыр каң дег кадыкшылды, узун назынын, өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзедивис.

Хөй санныг дуңмалары, ажы-төлү, уйнуктарындан.

Бистиң ынак ачавыс, күдзэвис, честевис, бажавыс **Орлан Владимирович САРЫГЛАР** июль 6-да 50 харлап турар. Ол Чадаана хоорайның эмнелгезинде 26 чыл иштинде чоннуң кады дээш ак сеткилдиг ажилдап чоруур массаж эмчизи. Ол шахматка 3 дакпыр республика чемпиону. Кожуунуң болгаш наадымнарның хөй-хөй тилекчизи. Ийи кыстың, бир оолдуң ынак ачазы. Ававыстың быжыг чөлөңгичи, ынак эжи, ачавыска байырпалын таварыштыр каң кадыкшылды, ажил-ижинге чедиришкinnerни, ак орукту, аас-кежикти, узун назынны күзедивис.



Өөнүң ишти, ажы-төлү база кат-иези, хөй санныг чуржулары, бажаларындан.

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының Истелге комитетинин Тыва Республикада Истелге Эргелелиниң удуртукчузунуң оралакчызы Геннадий Сергеевич Кюрю Эрзин кожуунуң Эрзин суурнуң Дружба кудумчузунуң 44 дугаарлыг бажыңга 2017 чылдың июль 7-ниң хүнүнде 12 шактан 14 шакка чедир хамаатыларны хүлээп алып. Хүлээп алып чери, Эрзинниң районнар аразында истелге килдизи.

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь

стоимость — 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 01 июля по 07 июля 2017 года

- с 08 июля по 14 июля 2017 года

- с 15 июля по 21 июля 2017 года

- с 22 июля по 28 июля 2017 года

- с 29 июля по 04 августа 2017 года

- с 05 августа по 11 августа 2017 года

- с 19 августа по 25 августа 2017 года

- с 26 августа по 01 сентября 2017 года

- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:

9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЖУН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000 Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шожун — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлетпур болгаш көдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзен, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл

Харылзаа информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албаннун Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргеледи «ШЫН»
солуну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүртүкчүн. Херечилелдиндугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парламенттин материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар
боттары харыллаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер
Хемчээли 3 парлаар ама
Номерни парлапгаже дужааганы:
график езуугар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун көлбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар

Государственное унитарное предприятие ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ РТ

Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23.

- Жилые дома, коттеджи; Раб.тел.: 2-32-59,
- Кыштаг для чабанских стоянок; 3-20-64 факс: (39422)
- Градостроительный план 2-32-59
земельного участка; сот.: 8-923-265-1028,
- Перепланировка и реконструкция guppsbrr@mail.ru
домов и квартир.



УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет —
44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пункту-
зун езуугар) организацияларны болгаш ал-
бан черлерин таарымчалыг керээ езуугар
кады ажилдажылгаже чалап тур бис.



Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каът)
тел. 8-913-358-08-88.

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты
«ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая распространяется
по всей территории республики. Т: 2-18-10.

Орус Сандыкчапович НАМДАЛ



2017 чылдың июль 4-те үр
аараанының соонда Тываның
көдээ ажил-агыйының алдарлыг
ажылдакчызы Орус Сандыкча-
пович Намдал мөчээ.

О.С. Намдал 1931 чылдың
март 13-те Мөренге төрүттүнгөн.
Бичиизинден тура ажилгы,
бүдүштүг чоруун көргүскөн.
«МЧАЭ»-ге аът-биле чер аңда-
рып, тараа тарып, дүжүдүн күрү-
неге дужаап турган. Дайын чыл-
дарында Кызыл шеригге дуза-
ламчы көргүзөр шимчээшкнге
идекейлиг киришкен.

1950 чылда «Мөрен» колхоз-
ту үндезилээрнерниң бирээзи.
1957 чылдан эгелеп 46 чылдар
иштинде үзүктел чок хой када-
рып келген. Алызындан малчын
уктук болгаш, ада-өгбелериниң

мал ажаар арга-дуржулгазын
ханы шигээдип алган. Көдээ
ажыл-агый талазы-биле тускай
эртеми чок-даа болза, зоо-
техника база ветеринарияның
үндезиннерин өөренип, оларны
ажылга билир. Чер-чуртунуң
онзагай талаларын барымдаа-
лап, малды кандыг үелерде каяа
кадарарынче, одар-белчири
солуурунче, кажаа-хорааны,
сиген-ширбишти өй-шаанда
белеткээринче, мал аарыла-
рынга удур хемчеглерни алы-
рынче, малдың уксаажыдыл-
газын экижидеринче үргүлчү
кичээңгейни салып тургаш,
Орус Сандыкчапович доктаамал
эки түңнелдерлиг бооп келген.
Кандыг-даа соок, кылын харлыг
чылдарда ооң кадарган малы чу-
давас, хоровас. Мал төлү алып
талазы-биле ооң көргүзүлгери
100 төрүүр хойдан 100-тен
эвээш эвес хураганнарны чыл
бүрүзүнде ап келген, а дыка хөй
чылдарда 115-120 хураганны
камгалап ап, республиканың
мурнакчы малчыннарының са-
нынга доктаамал кирип келген.
Ооң өстүрген малын муң-муңу-
биле санаар. Районнуң болгаш
ажыл-агыйның экономиказын
быжыглаарына кириген үлү-
хуузу дыка улуг.

О.С. Намдал аажок кызымак-
кай, шыңгы ээ-харысалгалыг

кижи. Чувени хандыр бодаар
хынамчалыг, эскериичел. Кон-
чуг зрес-кашпагай, бедик хөй-
аъттыг, тура-сорукут. Колхозтун,
совхозтун ажил-херээ дээш
аажок сагыш човаар, четпестер-
биле бо-ла демисешкен чоруур
дорт сөстүг, шынныг болгаш
чөптүг шүгүмчүлелдерни кыла
бээр. Аныктарның идегелдиг
дагыныкчызы, оларга арга-дур-
жулгазын, сүмезин харам чокка
дамчыдып чораан.

Орус Сандыкчапович Тыва
АССР-ниң алдарлыг малчы-
ны, Ленин, «Октябрь револю-
циязы», «Күш-ажылдың Кы-
зыл тук», «Хүндүлелдин дем-
дээ», «Буян-Бадыргы» (III
чергезиниң) орденнерниң база
хөй медальдарның төлөпиг
эдилекчизи. Ооң ады «Россия
Федерациязының агроүлетпур
комплексиниң алдарлыг ки-
жилери» база «XX чүс чылда
Тываның алдарлыг кижилери»
деп Күрүне номнарында кирген.
Эрзин кожуунуң хүндүлүг ха-
маатызы. Хүндүлүг өгбевистин
үре-түңнелдиг ажил-херээ, чы-
мыштыг амыдырал-чуртталгазы
биске үлегер-чижек бооп, чырыт-
кылыг омур-хевир сагыш-сетки-
ливиске кезээде артар.

Эрзин кожуунуң
Төлээлекчилер хуралы,
кожуун чагыргазы.

Неделяның тиражы: 10617 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3539.